

ΑΚΤΙΝΕΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΗ-ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ-ΓΡΑΜΜΑΤΑ-ΤΕΧΝΗ

ΕΤΟΣ 76^ο | **ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2013** | ΑΡΙΘ. 742

Οί σκοποὶ τῆς Ἐπιστήμης
Μεταξὺ φθορᾶς καὶ ἀφθαρσίας
Ἄρχαῖοι Ἕλληνες ῥήτορες στὸ Βυζάντιο

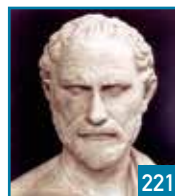
ΒΑΣΙΛΕΙΟ ΓΙΑ ΠΑΙΔΙΑ Γ.Β.Μ.....	193
ΟΙ ΣΚΟΠΟΙ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ Γ. ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ	195
ΜΕΤΑΞΥ ΦΘΟΡΑΣ ΚΑΙ ΑΦΘΑΡΣΙΑΣ ΓΙΑΝΝΗΣ Κ. ΤΣΕΝΤΟΣ	209
ΑΡΧΑΙΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΡΗΤΟΡΕΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟΝ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Γ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ.....	221
<i>ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΤΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ</i>	
ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΕΠΙΚΙΝΔΥΝΟ ΓΙΑ ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΤΟ FACEBOOK! ΜΑΚΗΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ.....	228
ΑΝΤΙΔΡΑΣΙΣ ΣΤΗΝ ΑΠΟΔΟΜΗΣΙ ΤΩΝ ΘΕΑΤΡΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ Ι. Κ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ	229
ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ	231
ΕΪΣ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΙΩΑΝΝΗΣ ΖΑΡΤΑΛΟΥΔΗΣ	233
ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΝΟΜΑΤΩΝ 2013	234
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΕΒΔΟΜΗΚΟΣΤΟΥ ΕΚΤΟΥ ΤΟΜΟΥ, 2013.....	239

195

209

221

ΟΡΓΑΝΟ ΤΗΣ «ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΩΝ»

ΑΚΤΙΝΕΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΗ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ
ΓΡΑΜΜΑΤΑ
ΤΕΧΝΗ

www.xee.gr • ΚΩΔΙΚΟΣ 1692.

Διμηνιαίο περιοδικό

Ίδιοκτήτης

«Χριστιανική Ένωση Ακτίνες»
Καρύτση 14, 105 61 Αθήναι, Τηλ. 210 32.35.023

Έκδοτης

Γεώργιος Δ. Ιατρίδης
Παρθενώνος 26, 117 42 Αθήναι

Διευθυντής Σύνταξης

Γιάννης Κ. Τσέντος
Θελξινόνης 1, 166 74 Γλυφάδα

Ἡ Ἐπιτροπή ἐπιφυλάσσει σέ αὐτή τό δικαίωμα νά μὴν δημοσιεύει ἢ νά συντέμνει κατά τήν κρίση της ὅποιοδήποτε χειρόγραφο. Χειρόγραφα, δημοσιευόμενα ἢ μὴ, δέν ἐπιστρέφονται.

Δημιουργικό - Ἐκτύπωση

«Λυχνία Α.Ε.» Ὁλοκληρωμένες λύσεις ἐντυπῆς ἐπικοινωνίας
Ἄνδραβίδας 7, 136 71 Χαμόμυθο Ἀχαρῶν, Τ. 210 3410436, F. 210 3425967
www.lychnia.gr, info@lychnia.gr

Τόπος ἐκδόσης: Ἀθήναι, Νοέμβριος 2013

Τιμή τεύχους 2€
Ἐτήσια συνδρομή
Ἐσωτερικοῦ 10€
Ἐξωτερικοῦ 20€

ΒΑΣΙΛΕΙΟ ΓΙΑ ΠΑΙΔΙΑ

Πόσο, αλήθεια, σκοτίζει τὸ πάθος! Τυφλώνει τὸν ἄνθρωπο. Τὸν κάνει νὰ παραλογίζεται. Τὸν γελοιοποιεῖ. Χαρακτηριστικὴ ἡ περίπτωση τοῦ βασιλιᾶ Ἡρώδη. Ἀκούει ἀπὸ τοὺς Μάγους γιὰ «**τεχθέντα βασιλιά**» καὶ ταράζεται καὶ ἀνησυχεῖ καὶ φοβάται. Ἕνα ἀδύνατο βρέφος γεννιέται στὴ Βηθλεὲμ καὶ δὲν τὸν ἀφήνει νὰ κλείσει μάτι! Καὶ καταστρώνει σχέδια ἐξοντωτικά. Καὶ καλεῖ τοὺς ἀρχιερεῖς καὶ τοὺς γραμματεῖς τοῦ λαοῦ, γιὰ νὰ συγκεντρώσει στοιχεῖα γιὰ τὸν μέλλοντα ἀντίπαλό του. Ἐβδομηντάχρονος αὐτός, τρέμει ἕνα νήπιο! Μὰ ὥσπου νὰ ἀνδρωθεῖ αὐτό, θὰ ζεῖ ὁ ἴδιος;

Ἀνύπαρκτος, λοιπόν, ὁ φόβος του. Γι' αὐτὸ καὶ ἀδικαιολόγητη ἡ ταραχὴ του. Ἀνησυχεῖ γιὰ τὸν νέο βασιλιά! Ἄν ἐξέταζε καὶ ἐρευνοῦσε ψυχραῖμα τὰ γεγονότα, χωρὶς πάθος, θὰ ἔβλεπε πόσο διαφορετικὰ ἦταν τὰ πράγματα. Ναί, εἶχε

γεννηθεῖ ὁ βασιλιάς τῶν Ἰουδαίων. Καὶ ὄχι μόνο τῶν Ἰουδαίων, ἀλλὰ καὶ ὅλων τῶν ἀνθρώπων. Ἡ βασιλεία του ὅμως δὲν θὰ περιοριζόταν στὰ στενὰ ὄρια τῆς Ἰουδαίας. Θὰ ἐπεκτεινόταν σὲ ὁλόκληρη τὴν Οἰκουμένη. Μὲ μιὰ οὐσιαστικὴ διαφορὰ. Ἡ βασιλεία του «**δὲν ἦταν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου**» (Ἰωάν., ιβ' 36). Δὲν ἦλθε νὰ βασιλεύσει καὶ νὰ κατεξουσιάσει τοὺς ἀνθρώπους. Δὲν ἦλθε νὰ ἀμφισβητήσει τὴν πολιτικὴ ἐξουσία τοῦ Ἡρώδη ἢ ὁποιουδήποτε ἄλλου ἄρχοντα. Ἦλθε νὰ πολεμήσει τὴν ἐξουσία τοῦ «**κοσμοκράτορα τοῦ σκότους τοῦ αἰῶνος τούτου**» (Ἐφεσ., στ' 12). Νὰ λύσει καὶ νὰ διαλύσει τὰ ἔργα τοῦ Διαβόλου. Ὅμως τὸ πάθος τῆς ἐξουσίας τυφλώνει τὸν Ἡρώδη. Καὶ σὲ λίγο τὸν σπρώχνει νὰ βάψει τὰ χέρια του στὸ αἷμα τῶν ἀθῶων νηπίων.

Ἀλλὰ δὲν εἶναι μόνο ὁ αἰμοσταγῆς τύραννος ποὺ ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή παίρνει ἐχθρικὴ στάση ἀπέναντι στὸ θεῖο Βρέφος. Πλάι στὸ πάθος τῆς ἐξουσίας,

έχουμε και την υπεροπτική αλαζονεία των άρχιερέων και των γραμματέων. Ἡ ἐξουσία ἀκονίζει μαχαίρια, και ἡ ὑποκρισία περιφρονεῖ τὸν τεχθέντα βασιλιά. Πληροφοροῦν τὸν Ἡρώδη. Δίνουν ὀδηγίες στοὺς Μάγους. Οἱ ἴδιοι ὅμως μένουν μακριὰ ἀπὸ τὸν ἐνανθρωπήσαντα Θεό. Δὲν ἔχουν κἂν τὴν περιέργεια νὰ φθάσουν ὡς τὴ Βηθλεὲμ και νὰ ἐρευνήσουν οἱ ἴδιοι αὐτοπροσώπως γιὰ τὴν ἔλευση τοῦ Μεσσία. Ὑπηρετοῦν τὸ θεϊκὸ σχέδιο με τὶς πληροφορίες τοὺς στοὺς Μάγους, χωρὶς αὐτοὶ σὲ τίποτα νὰ ὠφελοῦνται. Οἱ τυφλοὶ ποὺ μπαίνουν στὴν ὑπηρεσία τοῦ φωτός. Οἱ σβησμένοι φανοὶ ποὺ γίνονται δρομοδείχτες ζωῆς.

Ἄν ὅμως ὁ Ἡρώδης καταστρώνει σχέδια δολοφονικά, και οἱ ἀρχιερεῖς δείχνουν τὴν περιφρόνησή τοὺς στὸν Σωτῆρα και Λυτρωτὴ τοῦ κόσμου, ὑπάρχουν και οἱ ἄδολες καρδιές. Οἱ εἰλικρινεῖς ἀναζητητὲς τῆς ἀλήθειας. Οἱ Μάγοι. Οἱ σοφοὶ τῆς ἐποχῆς τοὺς. Οἱ ἐκπρόσωποι τῆς ἐπιστήμης. Ταπεινὲς ψυχές. Ἡ μόρφωση δὲν τοὺς ξεπάξει. Ποθοῦν τὴ σωτηρία. Χρόνια τὴν ἀναζητοῦσαν. Καὶ τώρα ποὺ τοὺς φανερώναται, δὲν ὑπολογίζουν κόπους και θυσίες. Δὲν ἦταν καθόλου μικρὸ τὸ ἐγγεῖρημα. Ἄθλος ἕνα τέτοιο μακρινὸ και κοπιαστικὸ ταξίδι. Ἀπαιτοῦσε μεγάλη ψυχικὴ ἀντοχή. Νὰ διασχίζουν ἡμέρες και νύχτες τὶς καυτερὲς ἐρημιές. Καὶ νὰ προχωροῦν και νὰ μὴν ἀπογοπεύονται, και ὅταν τὸ ὀδηγητικὸ ἀστὲρι παύει νὰ τοὺς δείχνει τὸν δρόμο.

Ἔτσι ἡ ἄδολη πίστη τοὺς δὲν ἄργησε νὰ ἐπιβραβευθεῖ. Ἀπερίγραπτη ἡ χαρὰ και ἡ τιμὴ γι' αὐτοὺς. «Εἶδον τὸ παιδίον μετὰ Μαρίας τῆς μητρὸς αὐτοῦ, και πεσόντες προσεκύνησαν αὐτῷ, και ἀνοίξαντες τοὺς θησαυροὺς αὐτῶν προσένεγκαν αὐτῷ δῶρα, χρυσὸν και λίβανον και σμύρναν» (Ματθ., β' 11). Ἐδῶ εἶναι τὸ θαῦμα ποὺ πραγματοποιεῖται πάντα στὶς ταπεινὲς ψυχές. Κανένα ἐξωτερικὸ

μεγαλεῖο δὲν ἀντικρίζουν. Τίποτε ἀπὸ ὅσα βλέπουν ἐκεῖ δὲν εἶναι ἱκανὸ νὰ τοὺς προκαλέσει τὸν θαυμασμό. Ὅμως ἡ ἀπλή και ἄδολη πίστη δὲν ζητᾷ τὸν ἐντυπωσιασμό. Πίσω ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ ἀσημότητα διακρίνει τὶς ἀληθινὲς ἀξίες. Ἐκεῖ ποὺ τὸ ἀλαζονικὸ μάτι σκανδαλίζεται, ἡ ταπεινὴ καρδιὰ γονατίζει με δέος. Ἔτσι ἔγινε τότε. Ἔτσι γίνεται και σήμερα. Ὁ Ἰησοῦς ἔγινε δεκτὸς ἀπὸ τοὺς ταπεινοὺς, ἀπὸ τοὺς τελῶνες και ἁμαρτωλοὺς. Ἀπορρίφθηκε ἀπὸ τοὺς ἀλαζόνες, τοὺς γραμματεῖς και φαρισαίους, τοὺς ὑποκριτὲς. Στὸ βασίλειο τοῦ Χριστοῦ δὲν ὑπάρχει θέση παρὰ μόνο γιὰ παιδιὰ, γιὰ ἐκείνους ποὺ ἔχουν παιδικὴ καρδιά. Οἱ ἐγωιστὲς δὲν χωρᾶνε στὸ βασίλειο τῶν ταπεινῶν και ἀγνῶν ψυχῶν.

G.B.M.

ΔΟΞΑ ΕΝ ΥΨΙΣΤΟΙΣ!

.....

*Τ' ἅγια Σου σπάργανα φιλοῦμε
μπροστὰ ἐδῶ γονατισμένοι,
και ταπεινὰ παρακαλοῦμε,
σὲ Σένα ὀλόψυχα δοσμένοι.*

*Δῶσε γαλήνη, Βασιλιά μας,
παντοῦ και μέσα στὴν καρδιά μας.
Στείλε γλυκιὰ παρηγοριὰ
σὲ πολιτεῖς και χωριά.*

*Δέξου, Χριστέ, τὴν προσευχή μας,
κι ἅς γίνει Φάτνη Σου ἡ ψυχὴ μας.
Κάνε ν' ἀνθίσουν ἄσπροι κρίνοι,
ὅπου περιέσσεψαν οἱ θρῆνοι.*

*Μέσ' στὶς ψυχές νὰ φέξει ἡ Πίστις,
πεντάκτινο ἄστρο τῆς αὐγῆς,
κι ἅς ποῦν τὸ Δόξα ἐν ὑψίστοις
γλῶσσες, λαοί, φυλὲς τῆς γῆς.*

G. BERITHS

ΟΙ ΣΚΟΠΟΙ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Τὸ ἐρώτημα ποιοὶ εἶναι «οἱ σκοποὶ τῆς Ἐπιστήμης» ἔχει διάφορες σημαντικὲς πλευρὲς. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ κύρια ἀποστολὴ τῆς Ἐπιστήμης εἶναι ἡ γνώση. Ἀλλὰ γιὰ ποιὸ σκοπὸ γίνεται ἡ αὐξηση τῆς γνώσης; Εἶναι μόνο γιὰ νὰ ικανοποιήσουμε τὴν περιέργειά μας, γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὴ Φύση γύρω μας, ἢ ἔστω ὀλόκληρο τὸ Σύμπαν; Ἡ μήπως κύριος σκοπὸς τῆς Ἐπιστήμης εἶναι ἡ βελτίωση τῆς ζωῆς μας ὡς ἀτόμων καὶ ὡς κοινωνίας;

Ὁ ἄποστολὴς νὰ πεί κανεὶς ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ σκοποὶ εἶναι συμπληρωματικοὶ καὶ ὄχι ἀντίθετοι. Ἀλλὰ τὸ θέμα τῆς προτεραιότητος ἔχει ιδιαίτερη σημασία, ὅταν τίθενται θέματα χρηματοδοτήσεως τῶν διαφόρων ἐρευνῶν.

Ὅταν ἡ κυβέρνησις τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν πρόκειται νὰ χρηματοδοτήσῃ ἐρευνες γιὰ τὴν Ἀστρονομία ἢ γιὰ τὸν καρκίνο, σὲ ποῖο θέμα θὰ δώσει προτεραιότητα; Ἡ ἀπάντησις εἶναι «οὔτε στὸ ἓνα οὔτε στὸ ἄλλο». Ἡ προτεραιότητα δίδεται πάντα στὴν πολεμικὴ βιομηχανία. Ἔτσι ἔρχονται στὴν ἐπιφάνεια ἄλλοι σκοποὶ, ποὺ μποροῦν νὰ παίξουν σημαντικό ρόλο στὴν ἀνάπτυξη τῆς Ἐπιστήμης. Ἡ Ἐπιστήμη μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθῇ γιὰ τὴ βελτίωση τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν πόλεμο καὶ τὴν καταστροφὴ.

Ἐδῶ ὑπηρετοῦνται πολὺ σοβαρὰ προβλήματα ἐπιστημονικῆς ἠθικῆς. Εἶναι ἐπιτρεπτό σὲ ἓναν ἐπιστήμονα νὰ ἐργάζεται στὴν ἀνάπτυξη πυρηνικῶν ὄπλων; Ἄς μὴ σπεύσουμε νὰ κάνουμε γενικοὺς ἀφορισμοὺς. Ὅταν ὑπῆρχαν σαφεῖς πληροφορίες ὅτι ὁ Χίτλερ σκόπευε νὰ ἀναπτύξῃ πυρηνικὰ ὄπλα, δὲν ἔκαναν καλὰ οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες ποὺ ἔσπευσαν νὰ ἀναπτύξουν πρῶτες τὴν ἀτομικὴ βόμβα;

Ἐνας ἄλλος, παράπλευρος σκοπὸς τῆς Ἐπιστήμης εἶναι ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη καὶ ἐπικράτησις. Μὲ ἠθικὰ ἢ ἀνῆθικα μέσα. Π.χ., μπορεῖ ἡ βιομηχανία νὰ ἀναπτύξῃ φθηνότερα καὶ καλύτερα ὑλικά καὶ νὰ κερδίσει βοηθώντας τοὺς ἀνθρώπους. Ἀλλὰ μπορεῖ ὀρισμένα κράτη νὰ ἐκμεταλλευθοῦν μέχρις ἐξοντώσεως ἄλλα, ἀσθενέστερα κράτη.

Ἐνας ἀκόμη παράγων ποὺ παίξει σημαντικό ρόλο στὴν ἀνάπτυξη τῆς Ἐπιστήμης εἶναι τὸ γόπτρο. Ὅταν οἱ Ρῶσοι ἔστειλαν πρῶτοι τὸν Sputnik στὸ

διάστημα, οί Άμερικανοί ταράχθηκαν τόσο πολύ, ώστε διέθεσαν άπεριορίστα χρήματα για την ανάπτυξη του διαστημικού προγράμματος και τελικά έστειλαν άστροναύτες στη σελήνη.

Άλλά τὸ γόπτρο εἶναι κίνητρο και για πολλά άλλα επιτεύγματα κρατῶν, έρευνητικῶν κέντρων ἢ ατόμων. Ὁ άγώνας για την προβολή ένδὸς έπιστήμονος μπορεί να ξεκινάει από την άναζήτηση μιᾶς θέσεως σὲ ένα πανεπιστήμιο ἢ σὲ ένα έρευνητικὸ κέντρο, αλλά συνεχίζεται στην προσπάθεια εξασφάλισης χρηματικῶν κονδυλίων, μέχρι τῆ δημιουργία ένός «μονοπωλίου» σὲ όρισμένους τομείς τῆς Ἐπιστήμης. Ἐνα παράδειγμα ἦταν ὁ συναγωνισμός στὸ CERN μεταξὺ δύο ομάδων πὸν προσπαθοῦσαν να βροῦν τὰ σωμάτια W^+ , W^- και Z . Ὁ Rubbia με τὸν van der Meer προηγήθηκαν και πῆραν τὸ βραβεῖο Nobel. Άλλά μερικοὶ ἀναφέρουν ὅτι, ὅταν ὁ Rubbia ἀνακοίνωσε τὰ πρῶτα ἀποτελέσματα, δὲν εἶχε ἀκόμη τὰ πλήρη στοιχεία και τὰ «συμπλήρωσε» με εικαζόμενα δεδομένα, δηλαδὴ με κάτι ἀνεπίτρεπτο έπιστημονικά.

Στὰ έπόμενα θὰ ἀσχοληθοῦμε με μερικούς έπιμέρους σκοποὺς τῆς Ἐπιστήμης.

1. Γνώση

Ὁ πρῶτος σκοπὸς τῆς Ἐπιστήμης εἶναι ἡ συγκέντρωση γνώσεων. Οἱ γνώσεις αὐτὲς ἀναφέρονται κατὰ πρῶτον στὴ Φύση, στὴν καταγραφή τοῦ περιβάλλοντος κόσμου και τῶν φαινομένων πὸν τὸν διέπουν. Ὁ ἄνθρωπος μελέτησε τὰ γύρω του φαινόμενα με τὴν παρατήρηση και τὸ πείραμα (Φυσική, Χημεία, Βιολογία). Προχώρησε στὴ μαθηματικὴ ἀνάλυση τῶν δεδομένων. Ἐπεκτάθηκε στὸ διάστημα πέραν τῆς Γῆς με τὴν Ἀστρονομία, και ἔφθασε να μελετᾷ τὸ

Οἱ πληροφορίες πὸν παίρνουμε ἀπὸ τὴ Φύση δὲν ἀρκοῦν για τὴν έρμηνεία τῆς. Χρειάζεται έπιπλέον ἡ κατανόηση τῶν νόμων τῆς Φύσεως. Τὰ διάφορα φυσικὰ φαινόμενα ὑπόκεινται σὲ νόμους, οἱ ὁποῖοι εἶναι παγκόσμιοι.

όλο Σύμπαν. Παράλληλα ἀναπτύχθηκαν οἱ ἱατρικὲς έπιστήμες, οἱ οικονομικὲς και κοινωνικὲς έπιστήμες, ἡ ἱστορία κλπ.

Ὅλη αὐτὴ ἡ γνώση καταγράφηκε σὲ ἀπειράριθμα βιβλία, πὸν γεμίζουν τὶς βιβλιοθῆκες ὅλου τοῦ κόσμου. Άλλά σίμερα ἡ σημασία τῶν βιβλίων περιορίζεται, και πρῶτη θέση στὴν καταγραφή και διάδοση τῶν νέων πληροφοριῶν καταλαμβάνουν οἱ ὑπολογιστὲς και τὸ διαδίκτυο. Τὰ νέα παιδιὰ, ἀπὸ τὴ στιγμή πὸν μαθαίνουν να διαβάζουν, μπαίνουν στὸν κόσμο τῶν ὑπολογιστῶν, πὸν τοὺς χαρίζει ἀπίστευτες δυνατότητες να γνωρίσουν ὅλες τὶς πλευρὲς τῆς γνώσης. Ἐτσι, ένας νεαρὸς μαθητὴς μπορεί να παρακολουθεῖ ὄχι μόνο τί γίνεται στὴν ἄλλη ἄκρη τῆς γῆς, αλλά και τὶς τελευταῖες έρευνες στὰ εργαστήρια, στὰ νοσοκομεία, στὸ διάστημα. Ἄρκει να σημειώσει μερικὲς λέξεις-κλειδιά, για να δει μπροστὰ του ὅλες τὶς ἐξελίξεις τῆς Ἐπιστήμης.

Τὰ τελευταῖα χρόνια παρακολουθήσαμε μερικὲς έντυπωσιακὲς ἐξελίξεις στὴν Ἐπιστήμη. Μιὰ τέτοια ἐξέλιξη ἦταν τὸ γονιδίωμα τοῦ ἀνθρώπου, πὸν ἄνοιξε τεράστιες δυνατότητες για τὴ μελέτη τῆς ζωῆς και για τὴ θεραπεία ἀσθενειῶν. Μιὰ ἄλλη σημαντικὴ ἀνακάλυψη ἀφορᾷ τὸ Σύμπαν, τὸ ὅτι ἡ διαστολὴ τοῦ Σύ-

μπαντος επιταχύνεται. Υπάρχουν δύο περίοδοι επιταχύνσεως της διαστολής του Σύμπαντος. Η πρώτη βρέθηκε από τον Έλληνα Δημοσθένη Καζάνα και έγινε κατά τα πρώτα στάδια της ζωής του Σύμπαντος. Η περίοδος εκείνη, που έφερε μια απότομη μεγέθυνση του Σύμπαντος κατά έναν παράγοντα 10^{50} - 10^{100} , ονομάζεται πληθωρισμός. Η δεύτερη περίοδος, που άρχισε πριν από επτά δισεκατομμύρια έτη, συνεχίζεται μέχρι σήμερα και οφείλεται σε μια σκοτεινή ενέργεια που σπρώχνει συνεχώς προς τα έξω το Σύμπαν. Από το άλλο μέρος, η ανακάλυψη του σωματίου Higgs στο CERN μας έδωσε στοιχεία για την εσώτατη δομή της ύλης.

1.1. Έρμηνεία της Φύσης – Φυσικοί νόμοι

Αλλά οι πληροφορίες που παίρνουμε από τη Φύση δεν αρκούν για την έρμηνεία της. Χρειάζεται επιπλέον η κατανόηση των νόμων της Φύσεως. Τα διάφορα φυσικά φαινόμενα υπόκεινται σε νόμους, οι οποίοι είναι παγκόσμιοι.

Όταν ο Νεύτων έκανε τη διαπίστωση ότι το μήλο πέφτει προς τη γη, ενώ η σελήνη δεν πέφτει, οδήγηθηκε στον νόμο της παγκόσμιας έλξης, της βαρύτητας. Ανάλογοι νόμοι διατυπώθηκαν για τις ηλεκτρικές και μαγνητικές δυνάμεις. Πολύ σημαντικό ρόλο στην περίπτωση αυτή έπαιξαν οι περίφημες εξισώσεις Maxwell. Τέλος, διατυπώθηκαν νόμοι για τις πυρηνικές δυνάμεις μεταξύ στοιχειωδών σωματίων. Οι νόμοι αυτοί ήταν βεβαίως προσεγγιστικοί, και άλλοι, ακριβέστεροι νόμοι διατυπώθηκαν αργότερα. Π.χ., η θεωρία του Νεύτωνος βελτιώθηκε με τη Γενική Θεωρία της Σχετικότητας του Einstein. Όμως οι έκτροπες από τον Νόμο του Νεύτωνος είναι εν γένει μικρές. Έπομένως, η νευτώνεια θεωρία παριστᾶ

με αρκετή ακρίβεια τις κινήσεις των πλανητών και των δορυφόρων του ήλιακού συστήματος. Μόνον σε εξαιρετικές περιπτώσεις, όπως στις μελανές όπες, οι διαφορές μεταξύ νευτώνειας και σχετικιστικής δυναμικής είναι σημαντικές (ένα πρόσφατο παράδειγμα που μελετήσαμε είναι ένα σύστημα δύο μελανών όπων· οι κινήσεις μικρών σωμάτων γύρω από τις δύο αυτές μελανές όπες είναι οργανωμένες στη νευτώνεια περίπτωση, ενώ είναι εν γένει χαοτικές στη σχετικότητα).

Μια σημαντική εξέλιξη στους φυσικούς νόμους προήλθε από την εισαγωγή της κβαντικής θεωρίας. Πολλά προβλήματα της φυσικής και της χημείας λύθηκαν με έντυπωσιακό τρόπο χάρη στην κβαντική θεωρία. Π.χ., κατανοούμε σήμερα με μεγάλη ακρίβεια τη δομή των ατόμων και των μορίων και τις αντιδράσεις μεταξύ τους. Επίσης, πολλά δεδομένα της πυρηνικής φυσικής και της φυσικής των στοιχειωδών σωματίων εξηγούνται με τις σύγχρονες θεωρίες που αναφέρονται στις πυρηνικές δυνάμεις.

Πολλοί θεωρούν ότι σήμερα γνωρίζουμε πολύ καλά τους πιο βασικούς και θεμελιώδεις νόμους της Φύσεως. Υπάρχουν τέσσερις βασικές δυνάμεις στη Φύση, η βαρύτης, η ηλεκτρομαγνητική, η ασθενής πυρηνική και η ισχυρή πυρηνική δύναμη. Αλλά ίσως υπάρχουν και άλλα φαινόμενα πέραν των τεσσάρων αυτών δυνάμεων ή νέες εκδηλώσεις των δυνάμεων αυτών. Π.χ., η επιταχυνόμενη διαστολή του Σύμπαντος μπορεί να αποδοθεί στο ότι η βαρύτης είναι άπωστική σε μεγάλες αποστάσεις. Ήξιᾶλλου, η ίδια ή έννοια της δυνάμεως στη Γενική Θεωρία της Σχετικότητας αντικαθίσταται από την καμπύλωση του χωροχρόνου.

Τὰ τελευταία χρόνια έγινε σαφές ότι πολύ μεγάλη σημασία στη Φύση παίζουν τὰ μη γραμμικά φαινόμενα, όπως τὸ χάος, πὸν ὑπάρχει τόσο στὴν κλασικὴ ὅσο καὶ

στην κβαντική φυσική. Ένα χαρακτηριστικό κλασικό παράδειγμα χάους εμφανίζεται στο πρόβλημα των τριών σωμάτων. Όταν δύο από τα τρία σώματα συγκρουστούν, δεν εμφανίζεται χάος, ενώ, αν τα τρία σώματα συγκρουστούν συγχρόνως, παρουσιάζεται χάος κοντά στο σημείο συγκρούσεως. Μερικοί ταυτίζουν το χάος με την τύχη. Όμως το χάος είναι απόλυτως ντετερμινιστικό, δηλαδή οι τροχιές των σωμάτων ακολουθούν αυστηρούς νόμους, ενώ ή τύχη ακολουθεί μόνον στατιστικούς νόμους. Γι' αυτό ή μελέτη του χάους αποτελεί ένα σημαντικό και ενδιαφέρον σύγχρονο θέμα έρευνας.

Σημαντικές προόδους στη σύγχρονη Φυσική αποτελούν οι μελέτες με ήλε-

που έντυπωσιάζουν. Επίσης, διαθέτουμε πληροφορίες για την εξέλιξη των αστέρων και των γαλαξιών, που ήσαν άδιανόπτες τὰ προηγούμενα έτη. Τέλος, οι υπολογιστές βοήθησαν στην ανάπτυξη των ίδιων των μαθηματικών με τεράστια προγράμματα, όπως τό "Mathematica", που υπολογίζει μαθηματικούς τύπους και όχι άπλως αριθμητικά στοιχεία ή στατιστικά στοιχεία.

Μια άλλη σημαντική εξέλιξη της Έπιστήμης έγινε στη Βιολογία. Είναι έντυπωμα ότι, ενώ, όταν άρχισε επισήμως ή μελέτη του ανθρώπινου γονιδιώματος τό 1990, υπολόγιζαν ότι θα ολοκληρωθεί μέσα σε 15 χρόνια (και θα περιελάμβανε πάνω από 3 δισεκατομμύρια νουκλεοτίδια), έντούτοις, με την καλή οργάνωση της διεθνούς συνεργασίας υπό τον Francis Collins και με τη χρησιμοποίηση αυτοματοποιημένων μεθόδων, τό κύριο μέρος του προγράμματος αυτού ούσιαστικά τελείωσε σε δέκα μόνο χρόνια, τό 2000. Επίσης, έχουν γίνει τεράστιες πρόοδοι στη μελέτη της λειτουργίας των ίων και των κυττάρων και των πολυσύνθετων οργανισμών. Ένας ζωντανός οργανισμός δεν είναι άπλως τό άθροισμα των επιμέρους ατόμων και μορίων του. Καίτοι ό οργανισμός αποτελείται από άτομα και μόρια, έντούτοις έχει αναπτύξει νέες (όλιστικές) ιδιότητες, που δεν υπάρχουν στο άτομικό και τό μοριακό επίπεδο.

Μια από τις μεγαλύτερες ανακαλύψεις όλων των εποχών είναι τό ότι οι φυσικοί νόμοι που ισχύουν στη Γη ισχύουν μέχρι τα άκρα του όρατου Σύμπαντος. Από τα φάσματα των μακρινών αστέρων και γαλαξιών διαπιστώνουμε ότι παντού στο Σύμπαν υπάρχουν τα ίδια χημικά στοιχεία, και μάλιστα με τις ίδιες έν γενει αναλογίες. Οι φασματικές γραμμές άνταποκρίνονται πλήρως στους νόμους της κβαντικής φυσικής. Τα μαγνητικά

Όσο πιο πολύ προχωρεί ή Έπιστήμη, τόσο βαθύτερα και δυσκολότερα έρωτήματα τίθενται.

κτρονικούς υπολογιστές. Πριν από την ανάπτυξη των ήλεκτρονικών υπολογιστών, οι έρευνητές προσπαθούσαν να βρουν μαθηματικούς τύπους που να περιγράφουν τα διάφορα φαινόμενα. Άλλά αυτό ήταν έν γενει αδύνατο. Ό διάσημος μαθηματικός Poincaré είχε προσπαθήσει να περιγράψει τα χαρακτηριστικά του χάους (γι' αυτό θεωρείται «πατέρας του χάους»), αλλά κατέληξε ότι τό θέμα αυτό όδηγοüse σε τόσο πολύπλοκες καμπύλες, «που δεν θα προσπαθοüse καν να τις ίχνογραφήσει».

Άργότερα όμως, με τη χρήση των ήλεκτρονικών υπολογιστών, μπορέσαμε να δοΰμε τα γενικά χαρακτηριστικά του χάους, όπως τα fractals και τα φαινόμενα διαχύσεως. Σήμερα διαθέτουμε καταπληκτικά σχήματα fractals με χρώματα

πεδία των αστερών εξηγούνται με τις εξισώσεις Maxwell. Οί πηγές ενέργειας στο έσωτερικό των αστερών εξηγούνται με βάση τις πυρηνικές δυνάμεις που μελετούμε στα πιά μεγάλα εργαστήρια της γης. Τέλος, οί κινήσεις των αστερών και των γαλαξιών εξηγούνται με τους νόμους του Νεύτωνος και του Einstein. Π.χ., ή διαστολή του Σύμπαντος άποτελεί μία άπό τις πιά σημαντικές συνέπειες της Γενικής Θεωρίας της Σχετικότητας.

Άλλά ή έρμηνεία της Φύσεως δέν σταματάει έδω. Γιατί, όσο πιά πολύ προχωρεί ή Έπιστήμη, τόσο βαθύτερα και δυσκολότερα έρωτήματα τίθενται. Ύπάρχουν σήμερα τρία βασικά μέτωπα στην Έπιστήμη.

(1) Η μικροσκοπική δομή των ατόμων της ύλης άποτελείται άπό πρωτόνια, νετρόνια και ήλεκτρόνια (ή τά αντίστοιχα αντιπρωτόνια, αντινετρόνια και ποζιτρόνια). Τά πρωτόνια και τά νετρόνια άποτελούνται άπό κουάρκς που συνδέονται με γλουόνια. Ύπάρχουν άκόμη όμως τά σωματία W^+ , W^- , Z και άλλα «στοιχειώδη» σωματία. Άλλά μήπως και αυτά τά σωματία είναι σύνθετα; Μερικοί ύποστηρίζουν ότι τά κουάρκς άποτελούνται άπό μικρότερα σωματία, που όνομάζονται πρεόνια.

Τελευταία αναπτύχθηκαν θεωρίες που θεωρούν τά στοιχειώδη σωματία ως δονήσεις μικρών χορδών (ύπερχορδών). Οί ύπερχορδές αυτές είναι πολύ μικρότερες άπό τις διαστάσεις των βασικών σωματίων του πυρήνος (πρωτονίων και νετρονίων), που είναι της τάξεως των 10^{-13} cm. Αντιθέτως, οί ύπερχορδές έχουν διαστάσεις της τάξεως των 10^{-35} cm, δηλαδή είναι άσύγκριτα μικρότερες. Για τόν λόγο αυτό οί θεωρίες αυτές δέν κατόρθωσαν άκόμη νά ύποδείξουν ούτε ένα πείραμα που θά έλέγξει την ύπαρξη των ύπερχορδών. Έξάλλου, δέν ύπάρχει

μία μόνο θεωρία ύπερχορδών, αλλά πέντε βασικές θεωρίες, που έχουν κάποιες σχέσεις μεταξύ τους. Έτσι διατυπώθηκε ή άποψη ότι οί πέντε αυτές θεωρίες είναι έκφράσεις μιας «μυστηριώδους» ένοποιητικής θεωρίας Μ. Πολλοί προσπάθησαν νά βρουν την ένοποιητική αυτή θεωρία Μ, χωρίς όμως άποτέλεσμα. Και τελευταία ό S. Hawking και άλλοι διατύπωσαν την άποψη ότι ή θεωρία Μ δέν είναι τίποτε άλλο παρά τó σύνολο των πέντε θεωριών ύπερχορδών. Δέν ύπάρχει, λένε, μία παραγματικότητας, αλλά πολλές. Και μάλιστα κατ' έπέκταση ύποστηρίζουν ότι ύπάρχει ένα σύνολο 10^{500} θεωριών, που αντιπροσω-

*Η έσχατη δομή της ύλης
παραμένει σήμερα ένα θε-
μελιώδες πρόβλημα.
Τό δεύτερο μέτωπο της
Φυσικής άφορᾷ τή δομή
του Σύμπαντος.*

πεύουν όλα τά δυνατά Σύμπαντα. Τελευταία, μάλιστα, όρισμένοι μιλούν για περισσότερες άπό 10^{10000} θεωρίες, που άντιστοιχούν σε διάφορα σύμπαντα.

Οί τελευταίες έρευνες στο CERN, για τις όποιες έχει γίνει τόσος λόγος τελευταία, δέν πλησιάζουν καν την περιοχή ισχύος της θεωρίας των ύπερχορδών. Άσχολούνται κυρίως με την έπιβεβαίωση του βασικού προτύπου (του Standard Model) των στοιχειωδών σωματίων, και έχουν δώσει άποδείξεις για την ύπαρξη του σωματίου Higgs, που δημιουργεί τή μάζα των υπόλοιπων σωματίων. Προσπαθούν επίσης νά έλέγξουν όρισμένες θεωρίες πέραν του βασικού προτύπου, όπως είναι ή θεωρία της ύπερσυμμετρίας, χωρίς όμως νά έχουν μέχρι της

στιγμής αυτής καθόλου θετικά αποτελέσματα. Οί ενέργειες που επιτυγχάνουν στο LHC (Large Hadron Collider) του CERN θα φθάσουν τα 7000 GeV (Giga electron Volts). Άλλά, για να βρεθούν οί υπερχορδές, χρειάζονται ενέργειες τής τάξεως των 10^{20} GeV! Έπομένως, ή έσχατη δομή τής ύλης παραμένει σήμερα ένα θεμελιώδες πρόβλημα.

(2) Το δεύτερο μέτωπο τής Φυσικής άφορα τή δομή του Σύμπαντος. Το Σύμπαν άποτελείται άπό άστéρες και μεσοαστρική ύλη, που συγκροτούν τους γαλαξίες και τὰ σμήνη και ύπερσμήνη

Όταν πλησιάζουμε προς τὰ πίσω, στην άρχή του Big Bang, χάνουμε πλέον τισ έννοιες του χώρου και του χρόνου. Η άρχή του Σύμπαντος είναι πέρα άπό τὰ όρια τής Έπιστήμης. Είναι καθαρά θέμα μεταφυσικής.

γαλαξιών. Άλλά εκτός άπό τους άστéρες και τή μεσοαστρική ύλη, οί γαλαξίες φαίνεται ότι περιέχουν τεράστια ποσά άόρατης ύλης (σκοτεινής ύλης), τής οποίας ή φύση μās είναι άγνωστη. Τέλος, ή επιταχυνόμενη διαστολή του Σύμπαντος μαρτυρεί τήν ύπαρξη μās τεράστιας σκοτεινής ενέργειας που κυριαρχεί σε όλο το Σύμπαν. Η όλη ύλη-ένέργεια του Σύμπαντος ύπολογίζεται ότι κατά 73% άποτελείται άπό σκοτεινή ενέργεια, 23% σκοτεινή ύλη και μόνο 4% φωτεινή ύλη. Δηλαδή, όλο το πλῆθος των άστéρων και των γαλαξιών που παρατηρούμε με τὰ τηλεσκόπια μας άποτελεί μόνο το 4%

του ύλικου που συγκροτεί το Σύμπαν.

Ένα άλλο τεράστιο πρόβλημα άποτελεί ή άρχή του Σύμπαντος. Όσο πιο μακριά παρατηρούμε με τὰ τηλεσκόπια μας, τόσο πιο κοντά φθάνουμε στην κατάσταση του άρχικου Σύμπαντος. Η ήλικία του Σύμπαντος είναι περίπου 14 δισεκατομμύρια έτη. Έπομένως, όταν παρατηρούμε έναν γαλαξία σε άπόσταση 13 δισεκατομμυρίων έτων φωτός, βλέπουμε πως ήταν ό γαλαξίας αυτός 1 δισεκατομμύριο έτη άπό τήν άρχική έκρηξη του Σύμπαντος.

Για να προχωρήσουμε πιο κοντά στην άρχή του Σύμπαντος, χρησιμοποιούμε όλες τισ γνώσεις μας τής άστρονομίας και τής φυσικής των ύψηλων ενεργειών. Έτσι γνωρίζουμε ότι, όσο πιο κοντά ήμασταν στην άρχή του Σύμπαντος, τόσο πιο μεγάλη ήταν ή θερμοκρασία του. Παρατηρούμε τήν άκτινοβολία μικροκυμάτων, ή όποία προέρχεται άπό τισ άρχικές φάσεις του Σύμπαντος, όταν ή θερμοκρασία του Σύμπαντος ήταν μερικές χιλιάδες βαθμοί. Πριν άπό αυτόν τόν χρόνο δεν υπήρχαν άτομα, αλλά μόνο στοιχειώδη σωμάτια στο Σύμπαν. Άλλά στα πρώτα κλάσματα του πρώτου δευτερολέπτου του Σύμπαντος ή θερμοκρασία ήταν έκατομμύρια και δισεκατομμύρια βαθμοί.

Οί σημερινές θεωρίες των ύψηλων ενεργειών δέχονται ότι στα πρώτα κλάσματα του πρώτου δευτερολέπτου του Σύμπαντος οί διάφορες δυνάμεις τής φυσικής ήσαν ένοποιημένες. Π.χ., όταν ή ήλικία του Σύμπαντος ήταν 10^{-12} δευτερόλεπτα, ήσαν ένοποιημένες ή ηλεκτρομαγνητική δύναμη με τήν άσθενή πυρηνική δύναμη. Όταν ή ήλικία του Σύμπαντος ήταν 10^{-33} δευτερόλεπτα, ήταν ένοποιημένη και ή ισχυρή πυρηνική δύναμη, και τέλος, όταν ή ήλικία του Σύμπαντος ήταν 10^{-43} δευτερόλεπτα –ό χρόνος αυτός λέγεται «χρόνος Planck»–, ήταν ένοποιημένη και ή βαρύτης. Άς μὴ

θεωρήσουμε ότι οί τόσο μικροί αυτοί χρόνοι είναι άσημαντοι· γιατί σ' αυτούς τους μικροσκοπικούς χρόνους ἔγιναν τὰ πιὸ σημαντικὰ γεγονότα στὸ Σύμπαν.

Πρὶν ἀπὸ τὸν χρόνο Planck δὲν ξέρουμε σχεδὸν τίποτε, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ Γενικὴ Θεωρία τῆς Σχετικότητας δὲν ἴσχυε στὴν κατάσταση ἐκείνη. Ἀλλὰ οἱ θεωρίες ποὺ προσπαθοῦν νὰ γενικεύσουν τὴ Θεωρία τῆς Σχετικότητας εἶναι ἀκόμη πολὺ ἀβέβαιες. Καὶ ὅταν πλησιάζουμε πρὸς τὰ πίσω, στὴν ἀρχὴ τοῦ Big Bang, ἡ θερμοκρασίᾳ καὶ ἡ πυκνότης τοῦ Σύμπαντος τείνει στὸ ἄπειρο, καὶ χάνουμε πλέον τὶς ἔννοιες τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου. Δὲν θὰ ἀσχοληθῶ σήμερα μὲ τὸ θέμα αὐτό, θὰ τονίσω μόνο ὅτι ἡ ἀρχὴ τοῦ Σύμπαντος εἶναι πέρα ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς Ἐπιστήμης. Εἶναι καθαρὰ θέμα μεταφυσικῆς.

(3) Τὸ τρίτο μέτωπο τῆς Φυσικῆς ἀποτελεῖ ἡ μελέτη τῶν πολύπλοκων συστημάτων. Ἐνῶ κατανοοῦμε ἐν πολλοῖς τὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἠλιακοῦ συστήματος καὶ ἀπλῶν δυναμικῶν συστημάτων ὅπως ἀτόμων καὶ ἀπλῶν μορίων, ἔχουμε πολλὲς δυσκολίες στὴν κατανόηση πιὸ πολύπλοκων συστημάτων.

Γίνονται συνεχῶς προσομοιώσεις μὲ μεγάλους ἠλεκτρονικούς ὑπολογιστὲς στὸ πρόβλημα τῶν N σωμάτων, ὅπου τὸ N φθάνει τὰ ἑκατομμύρια. Παραδείγματος χάριν, ἔχουν γίνει ἀξιόλογες μελέτες τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἀστέρων ποὺ ἀποτελοῦν ἓνα γαλαξία. Ἐπίσης, ἔχουν μελετηθεῖ ἀριθμητικὰ χημικὲς ἐνώσεις ποὺ περιλαμβάνουν ἑκατοντάδες καὶ χιλιάδες ἄτομα. Ἀλλὰ οἱ περισσότερες δομὲς ποὺ κατασκευάζουμε στοὺς ὑπολογιστὲς μας εἶναι ἀσταθεῖς. Εἴμαστε ἀκόμη στὰ πρῶτα στάδια κατανόησης τῶν εὐσταθῶν δομῶν ποὺ διέπουν τὴ ζωττανὴ ὕλη. Γιατὶ τὸ μόριο τοῦ DNA ἔχει τέτοια εὐστάθεια, ὥστε ἀναπαράγεται

πανομοιότυπα μὲ μικρὲς μόνο παραλλαγές; Γιατὶ ὑπάρχει τὸ RNA, οἱ πρωτεΐνες καὶ οἱ ἄλλες πολύπλοκες ἐνώσεις τῆς ζωῆς; Γιατὶ ὑπάρχουν τὰ κύτταρα μὲ τὶς τόσες θαυμαστὲς ιδιότητες; Τέτοια ἐρωτήματα ὑπάρχουν πολλὰ. Καὶ ὅταν μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ βρίσκουν τὴ λύση τους, νέα ἐρωτήματα ἀνακύπτουν, ποὺ ἀπαιτοῦν συνεχῶς νέες ἔρευνες.

Ἐνα βασικὸ ἐρώτημα φυσικῆς καὶ μαθηματικῆς ὕφους ποὺ ὑπάρχει στὴ βάση ὅλων αὐτῶν τῶν προβλημάτων εἶναι ἡ διάκριση μεταξὺ τάξης καὶ χάους. Ἔως τώρα ἡ διάκριση αὐτὴ ἔχει γίνει ἐν πολλοῖς κατανοητὴ σὲ συστήματα δύο διαστάσεων. Ἀλλὰ πολὺ λίγα ἔχουν γίνει σὲ συστήματα πολλῶν διαστάσεων. Τὸ θέμα αὐτὸ ἔχει πολὺ μέλλον ἀκόμη καὶ δὲν φαίνεται καθόλου πῶς θὰ εἶναι τὸ τέλος του.

Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι τὰ τρία μέτωπα ποὺ ἀνέφερα συγκεντρώνουν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν πιὸ σημαντικῶν ἐρευνητῶν τῆς ἐποχῆς μας, ἀλλὰ καὶ τῶν καλύτερων νέων σπουδαστῶν, ποὺ θὰ ἀποτελέσουν τὴν πρωτοπορία τῆς ἔρευνας τοῦ αὐριο.

2. Βελτίωση ζωῆς

Τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι τόσο μεγάλο, ποὺ θὰ χρειάζοταν ὄρες, γιὰ νὰ ἀναπτυχθεῖ.

Ἡ ἀνάπτυξη τῆς τεχνολογίας καὶ οἱ ἐφαρμογὲς της στὴν καθημερινή μας ζωὴ, καὶ ἰδιαίτερα στὴν Ἰατρικὴ, ἀποτελοῦν τεράστια κεφάλαια τῆς σημερινῆς Ἐπιστήμης.

Εἶναι ἐντυπωσιακὸ τὸ ὅτι οἱ νέες ἀνακαλύψεις στὴν Ἐπιστήμη βρίσκουν πολὺ σύντομα ἐφαρμογὲς ποὺ πολλαπλασιάζουν τὴν ἀπόδοσή της καὶ βελτιώνουν τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Π.χ., ἔχουν γίνει ἐντυπωσιακὲς ἐξελίξεις στὴν Πληροφορικὴ, στὶς τηλεπικοινωνίες καὶ στοὺς

υπολογιστές. Όταν είχαμε αρχίσει να χρησιμοποιούμε συστηματικά ηλεκτρονικούς υπολογιστές στην Αστρονομία γύρω στο 1962, εγώ είχα αναπτύξει τα προγράμματά μου στο Ίνστιτούτο Διαστημικών Έρευνών της NASA στη Νέα Υόρκη. Όταν επέστρεψα στην Ελλάδα, έστειλα σε ένα συνάδελφο στη Νέα Υόρκη τα στοιχεία που ήθελα να μου υπολογίσουν με τη μορφή τρυπημένων καρτών, και μετά από ένα μήνα είχα τα αποτελέσματα ταχυδρομικώς. Παρ' όλη την καθυστέρηση, είχαμε ουσιαστικά άποτελέσματα. Σήμερα, όμως, οί ίδιοι υπολογισμοί μπορούν να γίνουν σε λίγα δευτερόλεπτα με έναν έπιτραπέζιο

Ίατρική οφείλεται στις εφαρμογές της ναυοτεχνολογίας. Η ναυοτεχνολογία χρησιμοποιείται για διαγνωστικούς και θεραπευτικούς σκοπούς. Π.χ., γίνεται μεταφορά φαρμακευτικών ούσιων, που άπελευθερώνονται μόνο πάνω στα πάσχοντα κύτταρα, χωρίς να πλύττονται τα ύγιη. Επίσης, είναι δυνατόν να αντικατασταθούν έλαττωματικά γονίδια με άλλα, ύγιη. Μια ανάπτυξη των εξέλιξεων αυτών στην Ελλάδα έγινε τò 2012 στο Ίατροβιολογικό Κέντρο της Ακαδημίας Αθηνών κατά την επέτειο των δέκα έτων λειτουργίας του.

Έρχομαι τώρα σε μερικούς άλλους σκοπούς της Έπιστήμης.

Η ανάπτυξη της τεχνολογίας και οί εφαρμογές της στην καθημερινή μας ζωή και ιδιαίτερα στην Ίατρική άποτελούν τεράστια κεφάλαια της σημερινής Έπιστήμης.

υπολογιστί.

Μια τελευταία εξέλιξη που μου έκανε ιδιαίτερη έντύπωση ήταν η έγκατάσταση μιάς δθόνης στο Εύρωπαϊκό Άστεροσκοπείο του Νότου (ESO) στο Μόναχο, χωρίς στην όποία μπορούσαμε να κάνουμε άστρονομικές παρατηρήσεις με τα μεγάλα τηλεσκόπια της Χιλής μέσω δορυφόρου. Κάναμε τις παρατηρήσεις μας άπό τò γραφείο μας, χωρίς να χρειασθεί να πάμε στη Χιλί.

Έξάλλου, οί εφαρμογές της τεχνολογίας στην Ίατρική υπήρξαν θεαματικές. Μια τέτοια εξέλιξη υπήρξε η ρομποτική χειρουργική, με την όποία μπορούν να γίνουν έπεμβάσεις άπό μεγάλη άπόσταση. Η πιο πρόσφατη εξέλιξη στην

3. Άλλοι σκοποί

3.1. Άμυντικοί σκοποί – Πόλεμος

Τα ποσά που διατίθενται για άμυντικούς (και έπιθετικούς) σκοπούς είναι τόσο μεγάλα, ώστε θα μπορούσε να πεί κανείς ότι η πολεμική βιομηχανία είναι κύριος σκοπός της Έπιστήμης. Παρ' όλα αυτά, ό πόλεμος μόνον ως κακό –έστω και αναγκαίο– μπορεί να θεωρηθεί. Αυτό δέν σημαίνει ότι η άμυντική θωράκιση μιάς χώρας δέν είναι άπαραίτητη. Έπομένως, η άμυντική βιομηχανία και οί αντίστοιχη έπιστημονική έρευνα είναι αναγκαίες. Άλλα δέν ύπάρχει άμφιβολία ότι οί συμφωνίες άφοπλισμού και έλέγχου των έξοπλισμών είναι άκόμη καλύτερες. Και έδω πρέπει να χρησιμοποιηθεί η Έπιστήμη, για να έλέγχει τις κρυφές πυρηνικές δοκιμές η τή διασπορά των χημικών και βιολογικών όπλων κλπ.

Πάντως, στο θέμα αυτό υπεισέρχονται πολλά ήθικά προβλήματα. Θα δώσουν οί έπιστήμονες ψεύτικα στοιχεία, για να ύποστηρίξουν την πολιτική της

κυβέρνησής τους; Κάτι τέτοιο έγινε στην προετοιμασία του τελευταίου πολέμου στο Ιράκ. Δεν υπήρχαν πυρηνικά όπλα, ούτε χημικά και βιολογικά όπλα σε ποσότητες που να απειλούν ολόκληρο τον πλανήτη. Άλλο παράδειγμα αποτέλεσε η ανάπτυξη του πολέμου των άστρων (star war). Διετέθησαν άπιστευτα μεγάλα ποσά για την προετοιμασία ενός πολέμου στο διάστημα, που αποδείχθηκαν στο τέλος άχρηστα μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης. Άλλά, βεβαίως, οι πολεμικές βιομηχανίες έχουν κάθε λόγο να προκαλούν πολέμους ή έστω απειλές πολέμων. Γι' αυτό αγωνίζονται με νύχια και με δόντια να διατηρήσουν την επιρροή τους και την παραγωγή των όπλων τους. Και δεν είναι καθόλου εύκολο να μεταφερθούν ξαφνικά όλα τα ποσά του Υπουργείου Άμυνας σε ειρηνικούς σκοπούς. Θυμάμαι μιά χρονιά στις Ήνωμένες Πολιτείες που περίσσεψαν μεγάλα ποσά από τον πόλεμο των άστρων και έπρεπε να διατεθούν εντός ενός ορισμένου έτους. Έβαλαν μιά επιτροπή καθηγητών, για να διαθέσουν τα ποσά αυτά, αλλά όλα έγιναν πρόχειρα.

3.2. Οικονομία

Το επόμενο θέμα είναι η οικονομία, που ενδιαφέρει ιδιαίτερα τη χώρα μας.

Ο πόλεμος δεν είναι ο μόνος τρόπος επικρατίσεως ενός κράτους ή του βιομηχανικού-στρατιωτικού κατεστημένου μέσα σε ένα κράτος. Η οικονομία αποτελεί ένα άλλο πεδίο τεράστιου ανταγωνισμού, που συνεχίζει τον πόλεμο με «ειρηνικά» μέσα. Ο πόλεμος αυτός αρχίζει με την κυριαρχία πάνω στις πρώτες ύλες. Ύδρογονάνθρακες, όρυκτά, σπάνιες ύλες. Οί πόλεμοι για το πετρέλαιο είναι απλώς το τελευταίο βήμα στον πόλεμο της οικονομικής επικρατίσεως. Η χρησιμοποίηση φθηνού εργατικού δυναμικού, ή δημιουρ-

για εύρεσιτεχνιών (πατεντών) από τις φαρμακοβιομηχανίες, ή καταπάτηση των πατεντών από την Κίνα και από άλλες χώρες έξω από το σύστημα κλπ., αποτελούν επίσης όπλα οικονομικής επικρατίσεως. Π.χ., όταν αναπτύχθηκε η έρευνα του γονιδιώματος, έγιναν νόμοι που απαγορεύουν να γίνονται τα εύρηματα αυτά πατέντες. Άλλά γίνονται τεράστιες προσπάθειες να παρακαμφθούν οί νόμοι αυτοί με τη μεταφορά των εργαστηρίων σε άλλες χώρες, που δεν έχουν απαγορευτική νομοθεσία.

Είναι άπιστευτο το πόσο παγκοσμιοποιημένη είναι η οικονομία σήμερα. Μιά μικρή άναταραχή σε μιά άκρη του πλανήτη μπορεί να κατεβάσει άμέσως έντυπωσιακά τα χρηματιστήρια όλου του κόσμου. Και μιά αισιόδοξη δήλωση όρισμένων πολιτικών προσώπων μπορεί να τα ανεβάσει επίσης ταχύτατα. Άλλά η οικονομία μπορεί να αποτελέσει την ένοποιητική δύναμη μεταξύ των λαών. Όχι μόνο με την παροχή δωρεών στους άσθενέστερους, αλλά κυρίως με τη συνεργασία και την άξιοποίηση όλων των δυνάμεων όλων των λαών της γης.

Δεν θα έπεκταθώ περισσότερο στο θέμα αυτό. Θα αναφερθώ, όμως, σ' ένα τρίτο θέμα, που έχει πολύ σημαντικές προεκτάσεις.

3.3. Όλοκληρωτική κυριαρχία

Στις άρχές του 20ού αιώνα, ο Aldous Huxley έγραψε ένα προφητικό βιβλίο, τό *New Brave World* (Νέος, θαυμάσιος κόσμος), όπου περιγράφει ένα ολοκληρωτικό καθεστώς που κυριεύει τα πάντα, κυρίως τον νοϋ των ανθρώπων. Είναι ένα έφιαλτικό όνειρο. Οί άνθρωποι χωρίζονται από μωρά σε τάξεις. Και οί κατώτερες τάξεις μαθαίνουν μόνο να δουλεύουν και να υπηρετούν τον ήγέτη τους. Στα νηπιαγωγεία των εργατών, τα παιδιά

ἐκπαιδεύονται νὰ ἀποφεύγουν καθετὶ τὸ ὠραίο. Ὅταν πλησιάζουν λουλούδια ἢ ὠραῖες εἰκόνες, δέχονται ὀδυνηρὸς ἠλεκτρικὲς ἐκκενώσεις, ποὺ τὰ κάνουν νὰ τὰ μισήσουν. Καὶ κανεὶς – σχεδόν – δὲν τολμάει ν' ἀμφισβητήσει τὸ καθεστῶς.

Κανεὶς σχεδὸν τότε δὲν φανταζόταν ὅτι οἱ ἐφιαλτικὲς αὐτὲς συνθῆκες θὰ ἐπραγματοποιούντο τόσο γρήγορα. Ἀλλὰ οἱ συνθῆκες στὶς δικτατορίες τοῦ Χίτλερ καὶ τοῦ Στάλιν ξεπέρασαν κάθε φαντασία. Ἐχουν γραφτεῖ πολλὰ γιὰ τὶς

ἀρκετῶν ἐτῶν, εἶδα μιὰ τεράστια ἐκκλησία, τὴ μπρόπολη τοῦ Καζάν, ποὺ εἶχε μετατραπεῖ σὲ ἀθείστο κὸ μουσεῖο. Ἐκεῖ ἔκαναν, μὲ εἰκόνες καὶ σχέδια, ἀντιπαράθεση τῆς Θρησκείας μὲ τὴν Ἐπιστήμη. Π.χ., πλάι σὲ μιὰ εἰκόνα ποὺ παρίστανε τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου, ἦταν σχέδια γιὰ μιὰ θεωρία προέλευσης τοῦ ἡλιακοῦ συστήματος τοῦ Ρώσου ἀστρονόμου Ὁ. Σμίτ (πού, ἂς σημειωθεῖ, κανεὶς δὲν τὸν ἀναφέρει πλέον σήμερα). Δίπλα σὲ μιὰ ἀπλοῖκη εἰκόνα ποὺ παρίστανε τὴν ψυχὴ ποὺ φεύγει ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, ὅταν πεθαίνει, ὑπῆρχε περιγραφὴ τῶν πειραμάτων τοῦ Παβλόφ γιὰ τὰ «ὑποθετικὰ ἀντανακλαστικά», δηλαδὴ ὑποτίθεται ὅτι ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι παρὰ τὰ «ὑποθετικὰ ἀντανακλαστικά» τοῦ Παβλόφ.

Εὐτυχῶς ὁ νέος, θαυμάσιος κόσμος τοῦ Huxley ἔπαυσε νὰ ὑπάρχει μὲ τέτοιο ἐμφανῆ τρόπο στὶς περισσότερες χώρες τῆς γῆς. Ἀλλὰ ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν ἐξαιρέσεις. Ὅσοι εἶδαν στὴν τηλεόραση τὴν κηδεῖα τοῦ προέδρου τῆς Βορείου Κορέας εἶδαν τὸν ἀπίστευτο σπαραγμὸ τοῦ λαοῦ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κηδεῖας – ἀληθινὸ ἢ ψεύτικο δὲν ἔχει σημασία.

Υπάρχουν καὶ ἄλλες μορφὲς ὀλοκλήρωσιμῶς σὲ διάφορες χώρες, ἀκόμη καὶ στὶς Ἠνωμένους Πολιτείες – ἀρκεῖ νὰ ἀναφέρω τὰ τελειοποιημένα βασανιστήρια ποὺ ἐπιτρέπονται στὸ Γκουαντάναμο ἢ τὰ βασανιστήρια ποὺ κάνουν Ἀμερικανοὶ σὲ ἄλλες χώρες.

4. Τὰ «ἔσχατα» ἐρωτήματα

Στὸ τελευταῖο μέρος τῆς ὁμιλίας μου, θὰ θίξω ἓνα βασικὸ ἐρώτημα. Δίνει ἡ Ἐπιστήμη ἀπάντηση σὲ ὅλα τὰ βασικὰ ἐρωτήματα τοῦ ἀνθρώπου;

Ἡ ἀπάντηση εἶναι βεβαίως ὄχι. Ὑπάρχουν θέματα ποὺ ξεπερνοῦν τὴν

Μιὰ διαφορετικὴ ἀπάντηση δίνει ἡ Ἀνθρωπικὴ Ἀρχὴ τῆς Φυσικῆς. Ἄν οἱ φυσικοὶ νόμοι ἦσαν διαφορετικοί, δὲν θὰ ὑπῆρχε ἡ ζωὴ, δὲν θὰ ὑπῆρχαμε ἐμεῖς νὰ κάνουμε τέτοιες ἐρωτήσεις. Οἱ φυσικοὶ νόμοι εἶναι ἀπολύτως κατάλληλοι γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἀνθρώπου.

συνθῆκες ζωῆς στὴ ναζιστικὴ Γερμανία. Ἐξάλλου, ὁ Σολζενίτσιν ἔχει γράψει στὰ βιβλία του Ὁ πρῶτος κύκλος καὶ Γκουλάγκ τὶς συνθῆκες ποὺ ἐπεκράτησαν στὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση τοῦ Στάλιν.

Τὸ τραγικὸ εἶναι ὅτι γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ὀλοκλήρωτικῆς κυριαρχίας χρησιμοποιήθηκαν ὅλα τὰ μέσα τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνολογίας. Ἐξάλλου, ἡ προπαγάνδα χρησιμοποίησε τὰ ἐπιστημονικὰ ἐπιτεύγματα, γιὰ νὰ ὑποβάλλει τὴν κυβερνητικὴ ἰδεολογία σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα. Ὅταν ἐπισκέφθηκα τὸ Λένινγκραντ πρὸ

Δίνει ή Έπιστήμη απάντηση σε όλα τα βασικά έρωτήματα του ανθρώπου; Η απάντηση είναι βεβαίως όχι. Υπάρχουν θέματα που ξεπερνούν την Έπιστήμη, που βρίσκονται πέρα από τα όρια της έπιστημονικής έρευνας.

Έπιστήμη, που βρίσκονται πέρα από τα όρια της έπιστημονικής έρευνας. Το πρώτο θέμα είναι οί άξιες. Άλλά δέν θα έπεκταθώ στο θέμα αυτό. Η Άκαδημία Άθηνών έχει κάνει μερικά πολύ άξιόλογα διεθνή συνέδρια σχετικά με τις πανανθρώπινες άξιες και αντίστοιχες δημοσιεύσεις, που κυκλοφόρησαν εύρύτατα διεθνώς. Θα αναφερθώ μόνο σε ένα τελευταίο θέμα, που είναι το νόημα του Κόσμου.

4.1 Το νόημα του Κόσμου

Η Έπιστήμη αναζητεί συνεχώς όλο και βαθύτερα αίτια του Κόσμου. Γιατί την ήμέρα έχουμε φως και τη νύχτα σκοτάδι; Διότι την ήμέρα μās φωτίζει ο Ήλιος. Και γιατί φωτίζει ο Ήλιος; Διότι στο έσωτερικό του γίνονται πυρηνικές αντιδράσεις που παράγουν ενέργεια. Γιατί όμως γίνονται αυτές οί πυρηνικές αντιδράσεις; Έδω χρειάζεται να έπιστρατεύσει κανείς όλη τη Φυσική των ύψηλών

ένεργειών, την Κβαντομηχανική και τη Σχετικότητα, για να έξηγήσει πώς γίνονται οί βασικές πυρηνικές αντιδράσεις που μετατρέπουν το ύδρογόνο σε ήλιο, ένω ένα μέρος της μάζας μετατρέπεται σε ενέργεια σύμφωνα με την έξίσωση του Einstein.

Άλλά τα έρωτήματα δέν σταματούν. Γιατί υπάρχουν αυτές οί φυσικές δυνάμεις, γιατί υπάρχουν τα κβαντικά φαινόμενα, γιατί ή μάζα ούσιαστικά ταύτιζεται με την ενέργεια; Έδω πλέον ή Έπιστήμη σταματά με μιá διαπίστωση: Διότι έτσι είναι οί φυσικοί νόμοι που διέπουν το Σύμπαν. Άρκει όμως αυτό;

Μιá διαφορετική απάντηση δίνει ή Άνθρωπική Άρχή της Φυσικής. Άν οί φυσικοί νόμοι ήσαν διαφορετικοί, δέν θα υπήρχε ή ζωή, δέν θα υπήρχαμε έμεις να κάνουμε τέτοιες έρωτήσεις. Οί φυσικοί νόμοι είναι άπολύτως κατάλληλοι για την ανάπτυξη της ζωής και του ανθρώπου. Άν ή βαρύτης, οί ήλεκτρομαγνητικές δυνάμεις ή οί πυρηνικές δυνάμεις άλλα-

---

Η ιδέα του Πολυσύμπαντος δέν είναι ούσιαστικά μιá έπιστημονική θεωρία. Διότι κάθε έπιστημονική θεωρία κάνει προβλέψεις και προεκτάσεις που είναι δυνατόν να έλεγχοθουν με την παρατήρηση και το πείραμα. Όταν όμως ξέρει κανείς ότι κανένας έλεγχος δέν μπορεί να υπάρξει στις προβλέψεις του Πολυσύμπαντος, τότε κάνει κάτι σαν μιá ταινία έπιστημονικής φαντασίας.

ζαν ἔστω καὶ ἐλάχιστα, δὲν θὰ ὑπῆρχαν ἀστέρες, δὲν θὰ ὑπῆρχαν πλανῆτες μὲ τις κατάλληλες θερμοκρασίες, δὲν θὰ ὑπῆρχε ὁ ἄνθρωπος καὶ τὰ ἄλλα χημικὰ στοιχεία ποὺ ἀπαιτίζουν τὴ ζωὴ, ἢ ἡ ζωὴ θὰ εἶχε ἐξαφανισθεῖ, πρὶν προλάβει νὰ ἐξελιχθεῖ μέχρι τὸν ἄνθρωπο. Ὑπάρχουν πάρα πολλές ἐκδηλώσεις τῆς Ἀνθρωπικῆς Ἀρχῆς ποὺ δείχνουν ὅτι οἱ φυσικοὶ νόμοι, οἱ σταθερὲς ποὺ εἰσέρχονται στοὺς φυσικοὺς νόμους καὶ οἱ ἀρχικὲς

Ὑπάρχει ἓνα πολὺ σημαντικὸ μαθηματικὸ θεώρημα, τὸ θεώρημα τοῦ Gödel, ποὺ ἀποδεικνύει ὅτι κανένα λογικὸ σύστημα δὲν εἶναι πλήρες. Δηλαδή, ὅποια ἀξιώματα καὶ ἂν δεχθοῦμε, ὅποιες ὑποθέσεις καὶ ἂν κάνουμε, ὑπάρχουν πάντοτε ἀλήθειες ποὺ δὲν μποροῦν ν' ἀποδειχθοῦν, ποὺ εἶναι πάντα πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ συστήματός μας.

συνθῆκες ποὺ ὀδήγησαν στὴ σημερινὴ μορφή τοῦ Σύμπαντος εἶναι μὲ μεγάλη ἀκρίβεια αὐτὰ ποὺ χρειάζονται, γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ ἡ ζωὴ καὶ ὁ ἄνθρωπος.

Ἀλλὰ ὑπάρχει, ἀλήθεια, σκοπιμότης μέσα στὸ Σύμπαν; Ἡ ὅλα ὅσα παρατηροῦμε καὶ διαπιστώνουμε εἶναι τυχαῖα; Μερικοὶ ὑποστηρίζουν ὅτι οἱ φυσικοὶ νόμοι εἶναι ἀποτέλεσμα τύχης. Καὶ ἐπειδὴ διαπιστώνουμε ὅτι οἱ φυσικοὶ νόμοι εἶναι παγκόσμιοι, δηλαδή οἱ ἴδι-

οὶ νόμοι ἰσχύουν σὲ ὅλο τὸ ὄρατο Σύμπαν, ἄρα θὰ ὑπάρχουν καὶ ἀπειράριθμα ἄλλα συστήματα, ἔξω ἀπὸ τὸ δικό μας, ὅπου οἱ φυσικοὶ νόμοι εἶναι διαφορετικοί. Ἔτσι δημιουργήθηκε ἡ ἰδέα τοῦ Πολυσύμπαντος. Π.χ., στὸ δικό μας Σύμπαν ἡ ἠλεκτρομαγνητικὴ δύναμη εἶναι 10^{40} φορές ἰσχυρότερη ἀπὸ τὴ βαρύτητα. Σὲ ἄλλα ὁμως σύμπαντα ἡ βαρύτης θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἰσχυρότερη ἀπὸ τὴν ἠλεκτρομαγνητικὴ δύναμη, κ.ο.κ. Ἄν ὑπάρχουν ἀπειράριθμα σύμπαντα στὸ Πολυσύμπαν, οἱ διάφορες σταθερὲς, οἱ διάφορες ἀρχικὲς συνθῆκες καὶ τελικὰ οἱ διάφοροι φυσικοὶ νόμοι θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν κάθε δυνατὴ μορφή. Ὅλα θὰ ἦσαν τυχαῖα.

Σὲ μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ σύμπαντα ἴσως θὰ μπορούσε νὰ δημιουργηθεῖ ζωὴ, ἀλλὰ ἡ πιθανότης νὰ γίνῃ κάτι τέτοιο εἶναι ἀπίστευτα μικρή. Θὰ ἦταν πολὺ πρὸ πιθανὸ νὰ περπατήσει κανεὶς πάνω στὸ νερό, ἂν τὰ μόρια τοῦ νεροῦ κινοῦνται μὲ κατάλληλες ταχύτητες, ὥστε νὰ συγκρατοῦν τὰ πέλματά μας καὶ νὰ μὴ βουλιάζουμε. Παρ' ὅλα αὐτὰ, ἡ πιθανότης νὰ περπατήσουμε ἄνετα πάνω στὸ νερό δὲν εἶναι μηδενικὴ, ἄρα κάτι τέτοιο μπορεῖ κάποτε νὰ γίνῃ, μέσα στὸν ἄπειρο χρόνο. Πολὺ μικρότερη εἶναι ἡ πιθανότης νὰ ὑπάρχει ἓνα σύμπαν μὲ τις κατάλληλες συνθῆκες γιὰ τὴ δημιουργία ζωῆς. Ἀλλά, ὅσο μικρὴ καὶ ἂν εἶναι, δὲν εἶναι μηδενικὴ. Ἄν λοιπὸν ὑπάρχουν ἄπειρα σύμπαντα, τότε θὰ μπορούσαν νὰ ὑπάρξουν κάπου σύμπαντα κατάλληλα γιὰ τὴ ζωὴ, ἔστω καὶ ἂν αὐτὰ εἶναι ἐλάχιστα, ἐν σχέσει μὲ τὰ μικρὰ σύμπαντα, ὅπου δὲν ὑπάρχει ἴχνος ζωῆς.

Καὶ γιὰ ν' ἀναφέρω ἓνα παράδειγμα, θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρχει κάπου, σὲ τεράστια ἀπόσταση, κάποιον σύμπαν ποὺ νὰ μοιάζει πολὺ μὲ τὸ δικό μας, ὥστε νὰ ἔχει ἀνθρώπους σὰν ἐμᾶς, μὲ μόνη δια-

φορά ότι εκεί όλοι οι Έλληνες να είναι δισεκατομμυριοῦχοι. Μακάρι να βρίσκαμε ένα τέτοιο σύμπαν και να μάθουμε πώς τὰ κατάφεραν εκεί οι άνθρωποι.

Δυστυχῶς ὁμως δὲν ὑπάρχει ἡ παραμικρὴ δυνατότης νὰ ἐπικοινωνήσουμε μὲ ἄλλα σύμπαντα τοῦ Πολυσύμπαντος, γιὰ νὰ διαπιστώσουμε τὴν ὑπαρξὴ τους. Ἐνας ἀπλὸς ὑπολογισμὸς τὸ δείχνει αὐτό. Οἱ διαστάσεις τοῦ Σύμπαντός μας εἶναι περίπου 14 δισεκατομμύρια ἔτη φωτός, καὶ τὸ ὄριο τοῦ ὁρατοῦ μας Σύμπαντος διαστέλλεται μὲ τὴν ταχύτητα τοῦ φωτός. Δηλαδὴ δὲν μπορούμε νὰ δοῦμε κάτι ἔξω ἀπὸ τὸ Σύμπαν μας, γιὰτι χρε-

νας ἔλεγχος δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει στὶς προβλέψεις τοῦ Πολυσύμπαντος, τότε κάνει κάτι σὰν μιὰ ταινία ἐπιστημονικῆς φαντασίας. Κάνει τέχνη, ἀσφαλῶς ἐνδιαφέρουσα τέχνη, ἀλλὰ ὄχι Ἐπιστήμη. Π.χ., σὲ μιὰ κινηματογραφικὴ ταινία μπορεῖ οἱ Έλληνες νὰ εἶναι δισεκατομμυριοῦχοι, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἔχει δυστυχῶς σχέση μὲ τὴν πραγματικότητα.

Τελικὰ, τὸ ἂν ὑπάρχει σκοπιμότης στὸ Σύμπαν εἶναι θέμα Θρησκείας ἢ Φιλοσοφίας. Βεβαίως, ἡ Θρησκεία ξεκινάει μὲ τὴν πίστη ὅτι στὸ Σύμπαν, στὴ ζωὴ, στὸν ἄνθρωπο, ὑπάρχει σκοπιμότης. Ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔγινε τυχαία, ἀλλὰ

Ἡ Ἐπιστήμη ἀγωνίζεται καὶ προχωρεῖ στὴν πραγμάτωση εὐγενικῶν σκοπῶν, ὅπως εἶναι ἡ γνώση καὶ ἐξυτηρέτηση τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλὰ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προβλέψουμε ἕνα τέλος στὸν ἀγῶνα καὶ στὴν πρόοδό της. Γιατί, στὸ τέλος τέλος, ὁ κύριος σκοπὸς τῆς Ἐπιστήμης εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸς ὁ ἀγῶνας γιὰ πρόοδο, ποὺ συνεχίζεται καὶ θὰ συνεχίζεται ἀπεριόριστα, χωρὶς ἕνα τέλος στὸν ὀρίζοντα.

αζόμαστε μιὰ ταχύτητα μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν ταχύτητα τοῦ φωτός, πράγμα ποὺ ἀποκλείεται. Ἀλλὰ τὸ πλησιέστερο σύμπαν τοῦ Πολυσύμπαντος, ἔξω ἀπὸ τὸ δικό μας Σύμπαν, ἀπέχει κάπου $10^{10000000}$ ἔτη φωτός. Δηλαδὴ, μὲ ὅσα γνωρίζουμε ἀπὸ τὴ Φυσικὴ καὶ τὴν Ἀστρονομία, εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐλέγξουμε τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἄλλων συμπάντων τοῦ Πολυσύμπαντος.

Ἐτσι φαίνεται ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ Πολυσύμπαντος δὲν εἶναι οὐσιαστικὰ μιὰ ἐπιστημονικὴ θεωρία. Διότι κάθε ἐπιστημονικὴ θεωρία κάνει προβλέψεις καὶ προεκτάσεις ποὺ εἶναι δυνατὸν νὰ ἐλεγχθοῦν μὲ τὴν παρατήρηση καὶ τὸ πείραμα. Ὄταν ὁμως ξέρει κανεὶς ὅτι κανέ-

ὑπῆρχε ἀνέκαθεν στὸ σχέδιο τοῦ Θεοῦ. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀρχικὴ θέση προκύπτουν ὅλες οἱ θρησκευτικὲς καὶ ἠθικὲς ἔννοιες. Ὑπάρχουν αἰώνιες ἀξίες, ποὺ ἀποτελοῦν τὴ βάση τῆς ἠθικῆς. Ὑπάρχει ἕνας αἰώνιος προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ δὲν περιορίζεται στὴ ζωὴ του ἐδῶ στὴ γῆ.

Προφανῶς αὐτὲς τὶς προτάσεις ἢ Θρησκεία δὲν μπορεῖ νὰ τὶς ἀποδείξει ἐπιστημονικά. Δὲν μπορεῖ νὰ βγάλει συμπεράσματα μὲ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο βγάζουν συμπεράσματα οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ ἐπιστημονικά ὅτι δὲν ὑπάρχει σκοπιμότης στὴ Φύση. Δὲν μπορεῖ νὰ ἰσχυρισθεῖ κανεὶς ὅτι

μόνον ή a priori άρνηση κάθε σκοπιμότητας στη φύση είναι επιστημονική. Όταν, μάλιστα, για να υποστηρίξει κανείς την άρνητική αυτή άποψη, αναγκάζεται να δεχθεί, χωρίς καμμία απόδειξη, ότι υπάρχουν άπειρα ουσιαστικά σύμπαντα πέρα από το δικό μας Σύμπαν.

Η πιο σοβαρή και τίμια απάντηση του επιστήμονος στο θέμα αυτό είναι «δεν ξέρω». Άλλωστε, υπάρχει ένα πολύ σημαντικό μαθηματικό θεώρημα, το θεώρημα του Gödel, που αποδεικνύει ότι κανένα λογικό σύστημα δεν είναι πλήρες. Δηλαδή, όποια αξιώματα και αν δεχθούμε, όποιες υποθέσεις και αν κάνουμε, υπάρχουν πάντοτε αλήθειες που δεν μπορούν ν' αποδειχθούν, που είναι πάντα πέρα από τα όρια του συστήματός μας. Έτσι είναι όχι έντελως απίθανο, αλλά ουσιαστικά αδύνατο να υπάρξει κάποτε μια πλήρης επιστημονική απάντηση σε όλα τα έσχατα έρω-

τήματα της υπάραξως, του κόσμου, και του ανθρώπου ειδικότερα.

Και τότε τί κάνει ή Έπιστήμη;

Η Έπιστήμη αγωνίζεται και προχωρεί στην πραγμάτωση εύγενικών σκοπών, όπως είναι ή γνώση και έξυπνηρέτηση του ανθρώπου. Άλλά δεν είναι δυνατόν να προβλέψουμε ένα τέλος στον άγωνα και στην πρόοδό της. Γιατί, στο τέλος τέλος, ό κύριος σκοπός της Έπιστήμης είναι ακριβώς αυτός ό άγώνας για πρόοδο, που συνεχίζεται και θα συνεχίζεται άπεριόριστα, χωρίς ένα τέλος στον όρίζοντα.

Το ίδιο θέμα παρουσιάστηκε κατά τη λίξη της θητείας μου ως Προέδρου της Άκαδημίας Άθηνών το 2012

Γ. ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ
Άκαδημαϊκός

ΜΕΤΑΞΥ ΦΘΟΡΑΣ ΚΑΙ ΑΦΘΑΡΣΙΑΣ

Ένα σπουδαίο κείμενο του άγιου Γρηγορίου Νύσσης δίνει μιὰ πραγματικά εκπληκτική απάντηση στο πιό φλέγον σημείο του προβλήματος τῆς φθορᾶς.

Τὸ πρόβλημα τῆς φθορᾶς ἐγείρει μιὰ σειρά καίρια ἐρωτήματα, τόσο γιὰ τὴ θρησκευτικὴ πίστη, ὅσο καὶ γιὰ τὸν φιλοσοφικὸ στοχασμό. Δὲν θὰ

ἦταν μάλιστα ὑπερβολὴ νὰ ποῦμε ὅτι καὶ τὰ δύο αὐτά, καὶ ἡ θρησκευτικὴ πίστη καὶ ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς, ἀνδρώνονται ἀκριβῶς μέσα ἀπὸ τὴν ἀναμέτρυσή τους μὲ τὸ πρόβλημα τῆς φθορᾶς· διότι τὸ πρόβλημα τῆς φθορᾶς δίνει τὰ πιὸ πειστικὰ καὶ ἐναργῆ ἐπιχειρήματα στὸν ὕλισμό, καὶ ἡ υἰοθέτηση τοῦ ὕλισμοῦ ἀποτελεῖ τὴν ταφόπλακα τόσο τῆς θρησκευτικῆς, ὅσο καὶ τῆς φιλοσοφικῆς ἀναζήτησης.

Πρὶν δοῦμε τὴν πραγματικὰ θαυμαστὴ ἀπάντηση ποὺ δίνει ὁ Γρηγόριος Νύσσης στο πιὸ φλέγον σημείο τοῦ προβλήματος τῆς φθορᾶς, πρὶν κἂν δοῦμε ποῖο εἶναι αὐτὸ τὸ πιὸ φλέγον σημείο, εἶναι χρήσιμο νὰ παρουσιάσουμε σὲ πολὺ γενικὲς γραμμὲς τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀναμε-

τρήθηκαν με τὸ πρόβλημα τῆς φθορᾶς ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς φιλοσοφικὸς λόγος καὶ ἡ χριστιανικὴ πίστι. Σὲ πολὺ γενικὲς γραμμές, λοιπόν, θὰ λέγαμε ὅτι, τόσο γιὰ τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ φιλοσοφικὸ λόγος, ὅσο καὶ γιὰ τὴ χριστιανικὴ πίστι, ἡ ἀπάντηση στὸ πρόβλημα τῆς φθορᾶς περνάει μέσα ἀπὸ τὴν κατ' ἀρχὴν διάκριση στὸν κόσμος καὶ στὸν ἄνθρωπο δύο μερῶν / ἐπιπέδων, ἐνὸς ποὺ ὑπόκειται στὴ φθορὰ καὶ τὸν θάνατο (τὸ ὁποῖο γιὰ τὸν ἄνθρωπο εἶναι τὸ σῶμα) καὶ ἐνὸς ποὺ εἶναι ἀπρόσβλητο ἀπὸ αὐτὰ (τὸ ὁποῖο γιὰ τὸν ἄνθρωπο εἶναι ἡ ψυχὴ).

Στὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ φιλοσοφικὸ λόγος

Ἦδη ἀπὸ τὰ πρῶτα του βήματα, στὴν Προσωκρατικὴ φιλοσοφία, ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς φιλοσοφικὸς λόγος μοιάζει νὰ ἀκροβατεῖ ἀνάμεσα σὲ δύο πόλους: τὴν ἡρακλείτεια ἔξαρση τῆς πολλαπλότητας καὶ τῆς φθορᾶς στὸν κόσμος ἀφ' ἐνός, καὶ τὴν παρμενίδεια ἔξαρση τῆς ἐνότητας καὶ τῆς ἀιδιότητας ἀφ' ἑτέρου. Τοὺς δύο αὐτοὺς ἀντίθετους πόλους ἐπέτυχε νὰ συζευξέι ὁ Πλάτων μετὰ τὴ θεωρία τῶν *ιδεῶν* του, καὶ μάλιστα μετὰ τόσο μεγάλου καὶ καθοριστικοῦ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας τρόπου, ὥστε ὁ διακεκριμένος Ἄγγλος φιλόσοφος A. N. Whitehead (1861-1947) ἔφθασε νὰ πεί ὅτι ὁλόκληρη ἡ νεώτερη φιλοσοφία δὲν εἶναι τίποτε περισσότερο ἀπὸ... ὑποσημειώσεις στὸν Πλάτωνα.

Σὲ πολὺ γενικὲς γραμμές, ἡ θεωρία τῶν *ιδεῶν* εἶναι ἡ λύση στὸ πρόβλημα τῆς φθορᾶς ποὺ περιγράψαμε παραπάνω: ἡ διάκριση στὸν κόσμος δύο ἐπιπέδων, ἐνὸς ποὺ ὑπόκειται στὴ φθορὰ (τὸ ὁποῖο βεβαίως κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ ἀρνηθεῖ, ἀφοῦ ὅλοι τὸ βλέπουμε), καὶ ἐνὸς ποὺ εἶναι ὑπεράνω αὐτῆς.

Ἄν θὰ θέλαμε νὰ καταλάβουμε –μετὰ τὸν κίνδυνο βεβαίως νὰ φανοῦμε ὑπεραπλουστευτικοί– τί ἀκριβῶς εἶναι οἱ πλατωνικὲς *ιδέες* καὶ πῶς ὁ Πλάτων ὀδηγήθηκε στὴ θεωρία τῶν *ιδεῶν*, θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ ἐπιστρέψουμε στοὺς πρῶτους πλατωνικοὺς διαλόγους, αὐτοὺς ποὺ γενικὰ θεωρεῖται ὅτι βρίσκονται πιὸ κοντὰ στὴ σωκρατικὴ διδασκαλία. Οἱ πρῶτοι αὐτοὶ πλατωνικοὶ διάλογοι ἔχουν ὡς ἀφετηρία ἓνα ἐρώτημα τῆς μορφῆς «τί εἶναι χ;», π.χ., τί εἶναι δικαιοσύνη, τί εἶναι ἀνδρεία, τί εἶναι δικαιοσύνη κτλ.

Ἔστω τὸ ἐρώτημα: Τί εἶναι δικαιοσύνη; Σιγὰ σιγὰ ὁ Πλάτων ὀδηγήθηκε στὸ συμπέρασμα ὅτι, γιὰ νὰ καταλάβουμε τί εἶναι πραγματικὰ ἡ δικαιοσύνη, πρέπει νὰ ἐλευθερώσουμε τὸ πνεῦμα μας ἀπὸ τὰ δεσμὰ τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου. Δὲν ἀρκεῖ δηλαδὴ νὰ ἀναζητήσουμε τί γίνεται ἀντιληπτὸ ὡς δίκαιο *σήμερα* στὴ νομοθεσία *τῆς χώρας μας*. Διότι βεβαίως σὲ κάποια ἄλλη ἐποχὴ τὸ δίκαιο μπορεῖ νὰ γινόταν ἀντιληπτὸ μετὰ διαφορετικὸ τρόπο ἀπ' ὅ,τι *σήμερα*, ὅπως βεβαίως καὶ *σήμερα* σὲ κάποια ἄλλη χώρα τὸ δίκαιο μπορεῖ κάλλιστα νὰ γίνεται ἀντιληπτὸ μετὰ διαφορετικὸ τρόπο ἀπ' ὅ,τι στὴ δική μας.

Τὸ εὐλόγο ὅμως ἐρώτημα εἶναι τὸ ἑξῆς: Ὑπάρχει, ἄραγε, κάτι ποὺ εἶναι δίκαιο πέραν τοῦ πῶς τὸ βλέπουμε κάθε φορὰ ἡμεῖς, κάτι τὸ δίκαιο καθ' ἑαυτό, ἐκτὸς τῶν δεσμῶν τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου; Ἄν ἀπαντήσουμε ὅτι ναι, ὑπάρχει, βρισκόμαστε πολὺ κοντὰ σὲ αὐτὸ ποὺ ὁ Πλάτων θὰ ἀντιλαμβάνονταν ὡς *ιδέα* τοῦ δικαίου. Καὶ προσοχή: Τὸ ἐν χρόνῳ καὶ χώρῳ δίκαιο χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν πολλαπλότητα (ἄλλο γίνεται ἀντιληπτὸ ὡς δίκαιο στὴ μιὰ ἐποχὴ καὶ ἄλλο στὴν ἄλλη, ἄλλο στὴ μιὰ περιοχὴ καὶ ἄλλο στὴν ἄλλη) καὶ ὑπόκειται στὴ φθορὰ (νόμοι ψηφίζονται καὶ καταργοῦνται)· ἀντίθετα, ἡ *ιδέα* τοῦ δικαίου βρίσκεται ὑπεράνω τῆς φθορᾶς καὶ μένει μιὰ καὶ

ή αυτή· είναι τὸ δίκαιο καθ' ἑαυτό, ἀνεξάρτητα τοῦ πῶς τὸ βλέπουμε ἑμεῖς (γενικά, στὸν Πλάτωνα οἱ *ιδέες* εἶναι ὄντα «μονοειδῆ», «ἀναλλοίωτα», «αἴδια», «ἀεὶ ὡσαύτως ἔχοντα»). Καὶ ὅλοι οἱ ἀνθρώπινοι νόμοι, ὅτι προσδιορίζεται σὲ κάθε ἐποχὴ καὶ σὲ κάθε χώρα ὡς δίκαιο, δὲν εἶναι παρὰ *μίμνις*, ἄλλοτε περισσότερο καὶ ἄλλοτε λιγώτερο ἐπιτυχημένη, τοῦ ἀληθῶς δικαίου, τοῦ ἐκτὸς τῶν δεσμῶν τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου δικαίου: τῆς *ιδέας* τοῦ δικαίου.

Ἄν, τώρα, αὐτὰ ποὺ εἶπαμε παραπάνω εἰδικὰ γιὰ τὸ δίκαιο τὰ προεκτείνουμε γιὰ ὅλα τὰ ἐν τῷ κόσμῳ, τότε ἔχουμε μπροστὰ μας τὸν πλατωνικὸ κόσμον τῶν *ιδεῶν*. Μέσα ἀπὸ τὴ θεωρία τῶν *ιδεῶν*, ὁ Πλάτων ἐπέτυχε νὰ δώσει μιὰ ἀπάντησι στὸ πρόβλημα τῆς φθορᾶς στὸν κόσμον, διακρίνοντας σὲ αὐτὸν δύο ἐπίπεδα: τὸν αἰσθητὸν κόσμον, ποὺ ὑπόκειται στὴ φθορὰ, καὶ τὸν κόσμον τῶν *ιδεῶν*, ποὺ βρίσκεται ὑπεράνω αὐτῆς.

Ἡ πλατωνικὴ ἀπάντησι στὸ πρόβλημα τῆς φθορᾶς στὸν κόσμον ἔχει ιδιαίτερη σημασία γιὰ τὸ θέμα μας, ὅταν τὴν δοῦμε ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ γωνία τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ ἐδῶ ἀκριβῶς βρίσκεται ὁ πυρήνας τοῦ προβλήματος: διότι ὁ ἀνθρώπος δὲν συγκλονίζεται τόσο, ὅταν βλέπει τὴ φθορὰ στὸν κόσμον γύρω του, ὅσο ὅταν τὴν βλέπει στὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτό.

Ὁ Πλάτων συλλογιέται ἐν προκειμένῳ ὡς ἑξῆς: Ὅσο ἀπαιτητικὸ ἐγγείρημα καὶ ἂν εἶναι ἡ γνώσι τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, τὸ μεγάλο ὅμως ζητούμενο, ποὺ ἐξασφαλίζει τὴν ἀληθινὴ γνώσι, εἶναι ἡ γνώσι τοῦ νοητοῦ κόσμου, τοῦ κόσμου τῶν *ιδεῶν*. Ὅσο ἐνδιαφέρον καὶ ἂν εἶναι, γιὰ παράδειγμα, νὰ διατρέχει κανεὶς μὲ σπουδὴ τὴ νομολογία καὶ νὰ διακρίνει μὲ κάθε λεπτομέρεια πῶς γίνεται ἀντιληπτὸ καὶ προσδιορίζεται τὸ δίκαιο *σήμερα* στὴ νομοθεσία *τῆς χώρας μας*, τὸ μέγα ζητούμενο εἶναι ὡστόσο ἡ γνώσι τοῦ δι-

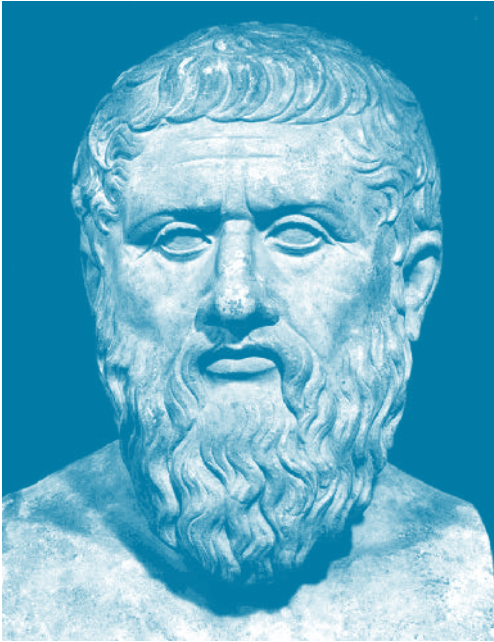
Μέσα ἀπὸ τὴ θεωρία τῶν ιδεῶν, ὁ Πλάτων ἐπέτυχε νὰ δώσει μιὰ ἀπάντησι στὸ πρόβλημα τῆς φθορᾶς στὸν κόσμον, διακρίνοντας σὲ αὐτὸν δύο ἐπίπεδα: τὸν αἰσθητὸν κόσμον, ποὺ ὑπόκειται στὴ φθορὰ, καὶ τὸν κόσμον τῶν ιδεῶν, ποὺ βρίσκεται ὑπεράνω αὐτῆς.

καίου ὑπεράνω τῶν δεσμῶν τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου, αὐτοῦ ποὺ εἶναι δίκαιο καθ' ἑαυτό, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ πῶς τὸ βλέπουμε ἑμεῖς – μὲ λίγα λόγια, τῆς *ιδέας* τοῦ δικαίου. Καὶ αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ γνώσι εἶναι ἡ ἀποστολὴ τοῦ φιλοσόφου.

Προκειμένου ὅμως νὰ μπορέσει ὁ φιλόσοφος νὰ φθάσει στὴ γνώσι τῆς *ιδέας* –ἔστω, γιὰ παράδειγμα, τῆς *ιδέας* τοῦ δικαίου– ποὺ βρίσκεται ὑπεράνω τῆς φθορᾶς, ὑπεράνω τῶν δεσμῶν τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου, πρέπει νὰ ἀρθεῖ καὶ ὁ ἴδιος ὑπεράνω τῆς φθορᾶς, ὑπεράνω τῶν δεσμῶν τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου. Καὶ αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἀρσι ὑπεράνω τῆς φθορᾶς καὶ ὑπεράνω τῶν δεσμῶν τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου εἶναι ἡ φιλοσοφία.

Ἐπάρχει ὅμως ἓνα πρόβλημα: Τὸ σῶμα «δένει» τὴν ἀθάνατη ψυχὴ μὲ τὴ φθορὰ, παγιδεύοντάς τὴν στὰ δεσμὰ τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου. Ἐπ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἔννοια, ὁ Πλάτων υἱοθετεῖ καὶ ἐπαναλαμβάνει ἀσμένως τὴ θέσι ὅτι τὸ σῶμα εἶναι, τρόπον τινά, «*σῆμα*» (δηλαδὴ τάφος, πρβ. τὸ *Δημόσιον Σῆμα* στὸν Κεραμεικὸ) τῆς ψυχῆς.¹ Προκειμένου

1 Πλ., *Γοργίας*, 493a1-3: «Ἦδη γάρ του ἔγωγε καὶ ἤκουσα τῶν σοφῶν ὡς νῦν ἡμεῖς τέθναμεν καὶ

λοιπόν ή ψυχή να άρθει διὰ τής φιλοσοφίας ύπεράνω τής φθοράς και ύπεράνω τών δεσμών του χρόνου και του χώρου και να γνωρίσει τις ιδέες, πρέπει να αποτινάξει τὰ δεσμά του σώματος.² Αυτό θα έμοιαζε με έναν έθελούσιο θάνατο, καθώς ό θάνατος δεν είναι τίποτε άλλο παρά «λύσις και χωρισμός ψυχής από σώμα-

τος»,³ δηλαδή αυτό άκριβώς που πρέπει να επιτύχει ή ψυχή, για να φθάσει στην άληθινή γνώση, τή γνώση τών ιδεών. Υπ' αυτήν την έννοια, κατανοούμε πλήρως και την περίφημη πλατωνική δήλωση ότι ή φιλοσοφία είναι, τελικά, «μελέτη θανάτου».⁴

Τὰ παραπάνω αλλάζουν άρδην τον τρόπο με τον οποίο ό φιλόσοφος βλέπει τή φθορά και τον θάνατο. Ό Σωκράτης έμφανίζεται να δηλώνει στην πλατωνική Άπολογία τὸ μέγα παράδοξο, ότι ό Μέλλτος και ό Άνυτος, οί δύο κατηγοροί που τον είχαν σύρει στο δικαστήριο, όπου βρισκόταν αντιμετώπος με την ποινή του θανάτου, ... δεν θα μπορούσαν να τον βλάψουν σε τίποτα!⁵ Δεν είναι δύσκολο να καταλάβουμε τὸ γιατί. Όλη ή ζωή του Σωκράτη ήταν, με την έννοια που είδαμε παραπάνω, «μελέτη θανάτου», με αποτέλεσμα τώρα ό φιλόσοφος να φεύγει από τή ζωή «σαν έτομος από καιρό», για να θυμηθούμε τον λόγο του ποιητή, «μετά αγαθής έλπίδος», όπως άλλωστε και κάθε άλλος άνθρωπος που θα είχε προετοιμασθεί στο πνεύμα όπως ό ίδιος.⁶ Και γενικά, όπως φέρεται να λέγει ό Σωκράτης στον πλατωνικό Φαίδωνα, «όσοι φιλοσοφούν σωστά μελετούν πώς θα πεθάνουν, και ό θάνατος είναι γι' αυτούς κάτι τὸ λιγότερο φοβερό από ό,τι για όλους τους άλλους ανθρώπους».⁷

τὸ μὲν σῶμά ἐστιν ἡμῖν σῆμα».

2 Πλ., Φαίδων, 67c5-d2: «Κάθαρσις δὲ εἶναι ἄρα οὐ τοῦτο συμβαίνει, ὅπερ πάλα ἐν τῷ λόγῳ λέγεται, τὸ χωρίζειν ὅ,τι μάλιστα ἀπὸ τοῦ σώματος τὴν ψυχὴν καὶ ἐθίσει αὐτὴν καθ' αὐτὴν πανταχόθεν ἐκ τοῦ σώματος συναγεῖρεσθαί τε καὶ ἀθροίζεσθαι, καὶ οἰκεῖν κατὰ τὸ δυνατόν καὶ ἐν τῷ νῦν παρόντι καὶ ἐν τῷ ἔπειτα μόνῃ καθ' αὐτήν, ἐκλυομένην ὥσπερ [ἐκ] δεσμῶν ἐκ τοῦ σώματος;». Πρβ. ὅ.π., 67d7-10: «Λύειν δὲ γε αὐτήν, ὡς φαμεν, προθυμοῦνται αἰεὶ μάλιστα καὶ μόνοι οἱ φιλοσοφούντες ὀρθῶς, καὶ τὸ μελέτημα αὐτὸ τοῦτό ἐστι τῶν φιλοσόφων, λύσις καὶ χωρισμὸς ψυχῆς ἀπὸ σώματος».

3 Πλ., Φαίδων, 67d4-5.

4 Πλ., Φαίδων, 81a1-2.

5 Πλ., Άπολογία Σωκράτους, 30c8-9: «Εμὲ μὲν γὰρ οὐδὲν ἂν βλάψειεν οὔτε Μέλλτος οὔτε Άνυτος -οὐδὲ γὰρ ἂν δύναιτο-».

6 Πλ., Φαίδων, 67b10-c3: «ὥστε ἢ γε ἀποδημία ἢ νῦν μοι προστεταγμένη μετὰ αγαθῆς ἐλπίδος γίνεται καὶ ἄλλῳ ἀνδρὶ ὃς ἠγεῖται οἱ παρεσκευασθαι τὴν διάνοιαν ὥσπερ κεκαθαρμένην».

7 Πλ., Φαίδων, 67e4-6: «Τῷ ὄντι ἄρα, ἔφη, ὦ Σιμμία, οἱ ὀρθῶς φιλοσοφούντες ἀποθνήσκουν μελετῶσι, καὶ τὸ τεθνάνει ἦκιστα αὐτοῖς ἀνθρώπων φοβερὸν».

Η πλατωνική προσέγγιση που είδαμε αποτελεί μιὰ πλήρως συγκροτημένη φιλοσοφικά προσπάθεια υπέρβασης τοῦ προβλήματος τῆς φθορᾶς, τόσο στὸν κόσμο ὅσο καὶ στὸν ἄνθρωπο. Ἐξυπακούεται, βεβαίως, ὅτι ὁ Πλάτων δὲν ἦταν ὁ μόνος ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους φιλοσόφους ποὺ προσπάθησε νὰ υπερβεί τὸ πρόβλημα τῆς φθορᾶς. Καὶ ὁ δρόμος γι' αὐτὴ τὴν υπέρβαση, μὲ τὶς ὅποιες παραλλαγές, περνάει ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ διάκριση δύο μερῶν / ἐπιπέδων στὸν κόσμο καὶ στὸν ἄνθρωπο, ἐνὸς ποὺ ὑπόκειται στὴ φθορὰ καὶ ἐνὸς ποὺ εἶναι ἀπρόσβλητο ἀπὸ αὐτήν.

Ἀξίζει νὰ μνημονεύσουμε ἐδῶ καὶ τὸν Ἐπικτήτο, ὁ ὁποῖος ὑπέδειξε ὡς κλειδί γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς εὐτυχίας καὶ τὴν υπέρβαση τῆς φθορᾶς τὴ σαφῆ καὶ συνεπῆ διάκριση τῶν «ἐφ' ἡμῖν» (δηλαδὴ ὄσων βρίσκονται στὸ χέρι μας, στὴν ἐξουσία μας) καὶ τῶν «οὐκ ἐφ' ἡμῖν» (δηλαδὴ ὄσων δὲν ἐξαρτῶνται ἀπὸ μᾶς): Ὅποιος ἐπενδύσει γιὰ τὴν εὐτυχία του στὰ «οὐκ ἐφ' ἡμῖν» (ὑγεία, σωματικὸ κάλλος, πλοῦτος κτλ.) εἶναι φυσικὸ νὰ δυστυχήσει, καθὼς σὲ ὅλα αὐτὰ κυριαρχεῖ ἡ φθορά· ἀντίθετα, ὁποῖος ἐπενδύσει στὰ «ἐφ' ἡμῖν» θὰ κατακτήσει μὲ ἀσφάλεια τὴν εὐτυχία, διότι τὰ «ἐφ' ἡμῖν» εἶναι πραγματικὰ στὸ χέρι μας νὰ τὰ κατακτήσουμε καὶ μένουν ἀπρόσβλητα ἀπὸ τὴ φθορά. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ υἰοθετεῖ μὲ συνέπεια αὐτὴ τὴ διάκριση τῶν «ἐφ' ἡμῖν» καὶ τῶν «οὐκ ἐφ' ἡμῖν», καὶ ἐπενδύει στὰ πρῶτα, χωρὶς νὰ στηρίζεται στὰ δευτέρω, νιώθει στὸ τέλος ὅτι ἡ φθορὰ δὲν τὸν ἀγγίζει. Ὁ Ἐπικτήτος φθάνει νὰ γράφει: «Ἡ ἀρρώστια εἶναι ἐμπόδιο τοῦ σώματος, ὄχι ὅμως τῆς προαιρέσεως, ἐὰν δὲν τὸ θέλει ἡ ἴδια. Ἡ ἀναπηρία εἶναι ἐμπόδιο τοῦ μέλους, ὄχι ὅμως τῆς προαιρέσεως. Καὶ αὐτὸ νὰ λὲς γιὰ κάθε τι ἀπ' αὐτὰ ποὺ συμβαίνουν στὴ ζωὴ· γιατί θὰ τὸ βρεῖς νὰ εἶναι ἐμπόδιο

κάποιου ἄλλου, ὄχι ὅμως δικό σου».⁸

Ὁ λόγος τοῦ Ἐπικτήτου εἶναι σὲ κάποια σημεῖα τόσο δυνατός, καὶ ἡ σκέψη του τόσο «σχεδὸν χριστιανική», ὥστε δὲν εἶναι παράξενο ποὺ ὁ στωικὸς αὐτὸς φιλόσοφος ἦταν τόσο ἀγαπητὸς σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς κορυφαίους χριστιανοὺς διανοητὲς τοῦ 20^{ου} αἰῶνα, τὸν Ἀλέξανδρο Τσιριντάνη, ὁ ὁποῖος τὸν μνημόνευε συχνά.

Στὴ χριστιανικὴ πίστη καὶ τὴν ἑλληνοχριστιανικὴ φιλοσοφία

Ἄν θελήσουμε νὰ συνοψίσουμε σὲ λίγες γραμμὲς τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ χριστιανισμὸς ἀπάντησε στὸ πρόβλημα τῆς φθορᾶς, θὰ κινδυνεύαμε νὰ εἴμασθε πιὸ υπεραπλουστευτικοὶ καὶ ἀπ' ὅ,τι προηγουμένως, ὅταν γυρέψαμε νὰ χωρέσουμε σὲ λίγες γραμμὲς τὴν πλατωνικὴ θεωρία τῶν ἰδεῶν· διότι ὁ χριστιανισμὸς, ἀπὸ μιὰ ἄποψη, προβάλλει ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν μῖνυμα κατὰ τῆς φθορᾶς.

Ὡς ἕνα σημεῖο, ἡ χριστιανικὴ πίστη βαδίζει στὸν ἴδιο δρόμο ποὺ βάδισαν διὰ τοῦ «σπερματικοῦ λόγου» πρωτοπόρα πνεύματα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου, διακρίνοντας ἕνα μέρος / ἐπίπεδο ποὺ ὑπόκειται στὴ φθορὰ, καὶ ἕνα ποὺ εἶναι ἀπρόσβλητο ἀπὸ αὐτήν. Ὁ Ἰωάννης τῆς Κλίμακος φθάνει νὰ γράφει ὅτι ὅλος ὁ κόσμος δὲν εἶναι ἀντάξιος τῆς ψυχῆς· γιατί ὁ κόσμος ἔρχεται καὶ παρέρχεται, ἐνῶ ἡ ψυχὴ εἶναι καὶ παραμένει ἀφθαρτῆ.⁹

8 Ἐπικτήτου, *Ἐγχειρίδιον*, ed. H. Schenkl, 9, 1.1-5: «Νόσος σώματος ἐστὶν ἐμπόδιον, προαιρέσεως δὲ οὐ, ἐὰν μὴ αὐτὴ θέλῃ. Χώλωνσις σκέλους ἐστὶν ἐμπόδιον, προαιρέσεως δὲ οὐ. Καὶ τοῦτο ἐφ' ἑκάστου τῶν ἐμπιπτόντων λέγε· εὐρήσεις γὰρ αὐτὸ ἄλλου τινὸς ἐμπόδιον, σὸν δὲ οὐ».

9 Ἰωάννου Κλίμακος, *Κλίμαξ*, Λόγος ΛΑ', «Πρὸς τὸν Ποιμένα», κεφ. 4: Λόγος πρὸς τὸν Ποιμένα, κεφ. ΙΓ', ed. J.-P. Migne, PG 88, 1196 D: «Πᾶς ὁ κόσμος, ψυχῆς οὐκ ἀντάξιος ὁ μὲν γὰρ παρέρχεται ἡ δὲ

*Ἄν καὶ ἡ χριστιανικὴ ἀπά-
ντηση στὸ πρόβλημα τῆς
φθορᾶς μοιράζεται κάποια
κοινὰ μὲ τὴν ἀπάντηση
ποῦ ἔδωσε ὁ ἀρχαῖος
ἐλληνικὸς φιλοσοφικὸς
λόγος, δὲν παύουν νὰ
ὑπάρχουν καὶ οὐσιώδεις
διαφορές.*

Ὁ χριστιανὸς γνωρίζει βεβαίως καὶ βιώνει τὴν καταθλιπτικὴ παρουσία τῆς φθορᾶς στὴν ἀνθρώπινη ζωὴ. Ὅπως γράφει ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ἢ πιὸ ποιητικὴ φύση ἀπὸ τοὺς μεγάλους Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, «ὄναρ ἐσμέν οὐχ ἰστάμενον» (ὄνειρο εἴμαστε ποῦ δὲν στέκεται), «φάσμα τι μὴ κρατούμενον» (ὄπτασία ποῦ δὲν μπορεῖς νὰ τὴν κρατήσεις), «πτῆσις ὀρνέου παρερχομένου» (πέταγμα πουλιοῦ ποῦ φεύγει), «ναῦς ἐπὶ θαλάσσης ἴχνος οὐκ ἔχουσα» (πλοῖο ποῦ δὲν ἀφίνει πίσω του ἴχνος στὴ θάλασσα), «κόνις» (σκόνη), «ἀτμίς» (ἀτμός), «ἑωθινὴ δρόσος» (δροσοσταλίδα τῆς ἀυγῆς), «ἄνθος καιρῶ φύμενον καὶ καιρῶ λυόμενον» (λουλούδι ποῦ τὴ μιὰ ἀνθίζει καὶ τὴν ἄλλη μαραίνεται).¹⁰

Ἀλλά, ὅσο δεδομένη καὶ ἂν εἶναι ἡ καταθλιπτικὴ παρουσία τῆς φθορᾶς, ὁ βαθμὸς στὸν ὁποῖο θὰ βάλουμε τὴ φθορὰ στὴ ζωὴ μας εἶναι στὸ δικό μας χέρι. Ὁ ἀνθρώπος ποῦ ἐπενδύει στὸν κόσμο τῆς φθορᾶς βάζει τὴ φθορὰ στὴ ζωὴ του, ἐνῶ ὁ ἀνθρώπος ποῦ ἐπενδύει στὰ αἰώνια καὶ ὑπεράνω φθορᾶς κερδίζει τὴν αἰώνια ζωή:

ἄφθαρτος καὶ ἔστι καὶ διαμένει».

10 Γρηγορίου Ναζιανζινοῦ, *Εἰς Καισάριον τὸν ἑαυτοῦ ἀδελφὸν ἐπιτάφιος* (Λόγος Ζ'), ed. F Boulenger, 187 1.3-6.

«ὁ σπείρων εἰς τὴν σάρκα ἑαυτοῦ ἐκ τῆς σαρκὸς θερίσει φθορὰν, ὁ δὲ σπείρων εἰς τὸ πνεῦμα ἐκ τοῦ πνεύματος θερίσει ζῶν ἀιώνιον».¹¹ καὶ, «εἰ γὰρ κατὰ σάρκα ζῆτε μέλλετε ἀποθνήσκειν, εἰ δὲ πνεύματι τὰς πράξεις τοῦ σώματος θανατοῦτε ζήσεσθε».¹²

Ἔτσι, ὅμως, ἡ καταθλιπτικὴ παρουσία τῆς φθορᾶς μπορεῖ νὰ ἀποδεικνύεται ἀκόμη καὶ σωτήρια γιὰ τὸν ἀνθρώπο, στὸν βαθμὸ ποῦ τοῦ ἀποκαλύπτει ποῖα εἶναι αὐτὰ στὰ ὁποῖα ἀξίζει νὰ στηρίξει τὴ ζωὴ καὶ τὴν εὐτυχία του. Ὑπ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος βλέπει τὴν ἐγγενῆ στὴν ἀνθρώπινη φύση φθορὰ ὡς «παιδαγωγίαν», ἡ ὁποία μᾶς ἐπιτρέπει νὰ γνωρίζουμε ὅτι εἴμαστε οἱ ἴδιοι «μέγιστοί τε καὶ ταπεινότατοι, ἐπίγειοι καὶ οὐράνιοι, πρόσκαιροι καὶ ἀθάνατοι, κληρονόμοι φωτὸς καὶ πυρὸς», ἀνάλογα μὲ τὸ πρὸς τὰ ποῦ θὰ ἐπιλέξουμε νὰ κινήσομε.¹³

Ὁ χριστιανὸς δὲν ἔχει νὰ φοβηθεῖ τὴ φθορὰ καὶ τὸν θάνατο. Ὁ Χριστὸς τὸ λέγει ξεκάθαρα: «Μὴ φοβεῖσθε ἀπὸ τῶν ἀποκτεννόντων τὸ σῶμα, τὴν δὲ ψυχὴν μὴ δυναμένων ἀποκτείνειν».¹⁴ Ὁ θάνατος δὲν τρομάζει καὶ δὲν συγκλονίζει πιά («Οὐ θέλομεν δὲ ὑμᾶς ἀγνοεῖν, ἀδελφοί, περὶ τῶν κοιμωμένων, ἵνα μὴ λυπῆσθε καθὼς καὶ οἱ λοιποὶ οἱ μὴ ἔχοντες ἐλπίδα»¹⁵). Καὶ μόνον, ὅπως γράφει ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης, αὐτοὶ ποῦ ζοῦν μακριὰ ἀπὸ τὴν πίστη καὶ περιορίζουν τῆς ἐλπίδες τῆς ζωῆς στὸν παρόντα βίο μοιραῖα βλέπουν τὸν θάνατο ὡς συμφορὰ, γιὰ αὐτοὶ δὲν πιστεύουν αὐτὸ ποῦ ἐλπίζουν οἱ χριστιανοί.¹⁶

11 *Γαλ.*, σ' 8.

12 *Ρωμ.*, ν' 13.

13 Γρηγορίου Ναζιανζινοῦ, *Περὶ φιλοπτωχίας* (Λόγος ΙΔ'), ed. J.-P. Migne, PG 35, 865.38-40.

14 *Ματθ.*, ι' 28.

15 *Α' Θεσ.*, δ' 13

16 Γρηγορίου Νύσσης, *Λόγος εἰς τοὺς κοιμηθέντας*,

Βεβαίως, υπάρχει μιὰ σημαντική λεπτομέρεια: Ὁ χριστιανὸς δὲν ἔχει νὰ φοβηθεῖ τίποτα ἀπὸ τὴ φθορὰ στὸν κόσμον καὶ τὴ φύση· ἔχει νὰ φοβηθεῖ ὅμως ἀπὸ τὴ φθορὰ στὴν ὁποία ὁ ἴδιος καταδικάζει τὸν ἑαυτό του μὲ τὴν ἁμαρτία. Τὸ «μὴ φοβεῖσθε ἀπὸ τῶν ἀποκτεννόντων τὸ σῶμα, τὴν δὲ ψυχὴν μὴ δυναμένων ἀποκτείνει» συμπληρώνεται ἀπὸ τὸ «φοβεῖσθε δὲ μᾶλλον τὸν δυνάμενον καὶ ψυχὴν καὶ σῶμα ἀπολέσαι ἐν γεέννῃ».¹⁷ Αὐτὸ δίνει καὶ τὸ πραγματικὸ μέτρο τῆς φθορᾶς καὶ τῆς ἀφθαρσίας. Ὅπως γράφει ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης, μία εἶναι ἡ ζωὴ, τὸ νὰ ἔχεις τὸ βλέμμα σου στραμ-

μένο πρὸς τὴ ζωὴ – «μία ζωὴ, πρὸς τὴν ζῶν βλέπειν»· καὶ ἕνας θάνατος, ἡ ἁμαρτία – «εἷς θάνατος, ἡ ἁμαρτία· ψυχῆς γὰρ ὄλεθρος». Ὅσο γιὰ τὰ ὑπόλοιπα, τὰ περισπούδαστα γιὰ κάποιους, αὐτὰ εἶναι «ὄνειράτων ὄψις κατὰ τῶν ὄντων παίζουσα, καὶ ψυχῆς ἀπατηλὰ φάσματα».¹⁸ Πραγματικὴ φθορὰ τῆς ψυχῆς εἶναι λοιπὸν ὁ ἐθελούσιος θάνατος, ἡ ἁμαρτία, γιὰτὶ μὲ αὐτὴν ὁ ἄνθρωπος καταδικάζει ἑαυτὸν σὲ μιὰ κατ' ὄνομα ζωὴ μακριὰ ἀπὸ τὴ Ζωή, τὸν Θεό.

Ἄν καὶ ἡ χριστιανικὴ ἀπάντηση στὸ

ed. W. Jaeger, IX 68.14-17 (= ed. J.-P. Migne, PG 46, 537 C): «Μόνων γὰρ ἐστὶ τῶν ἀπίστων τὸ τῷ παρόντι βίῳ τὰς τοῦ ζῆν ἐλπίδας περιορίζειν, καὶ διὰ τοῦτο συμφορᾶς ἄξιον ποιοῦνται τὸν θάνατον, ὅτι αὐτοῖς τὸ πιστευόμενον παρ' ἡμῖν οὐκ ἐλπίζεται».

¹⁷ Ματθ., ἴ 28.

¹⁸ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Ἐπιτάφιος εἰς τὸν πατέρα, παρόντος Βασιλείου (Λόγος ΙΗ'), ed. J.-P. Migne, PG 35, 1041.11-17: «καὶ κινδυνεύουσα πάσχειν πῶς ἄλογον πάθος, ἃ μὲν ἐστὶν οὐ φοβερὰ δεδουκότες, ἃ δὲ φοβεῖσθαι ἄξιον ὡς αἰρετώτερα περιέποντες. Μία ζωὴ, πρὸς τὴν ζῶν βλέπειν· εἷς θάνατος, ἡ ἁμαρτία· ψυχῆς γὰρ ὄλεθρος. Τᾶλλα δέ, οἷς μέγα φρονοῦσί τινες, ὄνειράτων ὄψις ἐστὶ κατὰ τῶν ὄντων παίζουσα, καὶ ψυχῆς ἀπατηλὰ φάσματα».

πρόβλημα τῆς φθορᾶς μοιράζεται κάποια κοινὰ μὲ τὴν ἀπάντησι πού ἔδωσε ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς φιλοσοφικὸς λόγος, δὲν παύουν νὰ ὑπάρχουν καὶ οὐσιώδεις διαφορὲς, τὶς ὁποῖες δὲν ἐπιτρέπεται νὰ παραβλέπουμε.

1. Καθοριστικώτατη διαφορὰ, βεβαίως, εἶναι ἡ ὑπαρξὴ καὶ ὁ ρόλος τοῦ προσωπικοῦ Θεοῦ στὸν ἀγῶνα τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὴν ὑπέρβασι τῆς φθορᾶς. Ὁ Χριστὸς λέγει: *«Ἐγὼ εἰμι ἡ ἀνάστασις καὶ ἡ ζωὴ· ὁ πιστεύων εἰς ἐμέ, κἀν ἀποθάνῃ, ζήσεται»*.¹⁹

3. Διαφορὰ εἶναι καὶ ἡ ἔμφασι τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας στὴν ἐθελούσια φθορὰ τῆς ἀμαρτίας, πού εἶναι ἡ ὄντως φθορὰ – μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι αὐτὴν δὲν τὴν ἐπιβάλλει στὸν ἀνθρώπο ἡ φύσι, ἀλλὰ τὴ βάζει ὁ ἴδιος ὁ ἀνθρώπος στὴ ζωὴ του.

4. Μία ἀκόμη διαφορὰ εἶναι ὅτι, ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι θὰ ὑπέθεταν οἱ πολλοί, ὁ χριστιανισμὸς δὲν υἱοθετεῖ τὴ μεγάλην δυσπιστία –ἕως ἀνοικτὴ ἐχθρότητα– μὲ τὴν ὁποία ἀντιμετωπίζει ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς φιλοσοφικὸς λόγος τὸ ἀνθρώπινο σῶμα. Πουθενὰ δὲν θὰ δοῦμε τὸ σῶμα νὰ ἀντιμετωπίζεται ὡς *«σῆμα»* (τάφος) τῆς

Δὲν εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβουμε ποιὸ εἶναι τὸ πρόβλημα: Τὸ πρόβλημα εἶναι ὅτι ἡ φθορὰ τῆς ὕλης φαίνεται νὰ μὴν ἀγγίζει μόνο τὸ σῶμα, πού βεβαίως ὅλοι συμφωνοῦμε ὅτι ὑπόκειται στὴ φθορὰ, ἀλλὰ καὶ τὸ κομμάτι ἐκεῖνο τοῦ ἀνθρώπου πού θὰ θέλαμε νὰ ἐμφανίζουμε ὡς ἀπρόσβλητο ἀπὸ τὴ φθορὰ: τὸ πνεῦμα, τὸν χαρακτῆρα, τὸν ἴδιο τὸν πυρῆνα τῆς ὑπαρξῆς μας.

---

2. Μία ἄλλη διαφορὰ εἶναι ὅτι ὁ ἀρχαῖος Ἑλληνας φιλόσοφος βλέπει τὴν πάλιν του μὲ τὴ φθορὰ ὡς ἀγῶνα γιὰ τὴν κατάκτησι τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς γνώσις, ἐνῶ ὁ χριστιανὸς τὴ βλέπει πρωτίστως ὡς ἀγῶνα γιὰ τὴ σωτηρία τῆς ψυχῆς. Βεβαίως, ὅπως εἶναι φανερό, πρόκειται γιὰ διαφορὰ στὴν ἔμφασι, ἀφοῦ καὶ στὸν χριστιανισμὸ ἡ σωτηρία εἶναι σωτηρία ἐν τῇ ἀληθείᾳ, καὶ ὁ Χριστὸς, λέγοντας τὸ περίφημο *«Ἐγὼ εἰμι ἡ ὁδὸς καὶ ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωὴ»*,²⁰ ὑποδεικνύει ἑαυτὸν ὡς μοναδικὴ πηγὴ καὶ τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς σωτηρίας.

ψυχῆς. Ἀλλοίμονο ἂν ὁ Θεὸς εἶχε φτιάξει κάτι πού ἀπὸ τὴ φύσι του καὶ κατ' ἀνάγκην ἐμπόδιζε τὸν ἀνθρώπο νὰ φθάσει σὲ Αὐτόν. Ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία πού βλέπει τὸ σῶμα, ἀπὸ κοινού μὲ τὴν ψυχὴ, ὡς συγκληρονόμο τῆς αἰωνίου ζωῆς, θὰ ἔκανε τὸν ἀρχαῖο φιλόσοφο νὰ μειδιάσει, κάνοντας λόγο γιὰ *«μωρία»*.

5. Τέλος, διαφορὰ εἶναι καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πλατωνικὴ ὁδὸς γιὰ τὴν ὑπέρβασι τῆς φθορᾶς ἀφορᾷ πρωτίστως τὸν φιλόσοφο, ἐνῶ ἡ χριστιανικὴ ὁδὸς τὸν κάθε ἀνθρώπο. Ἦταν ὅπωςδῆποτε θαυμαστὴ ἡ δῆλωσι τοῦ Σωκράτη στὸ ἀθηναϊκὸ δικαστήριον ὅτι ὁ Ἄνυτος καὶ ὁ Μέλπτος

---

19 Ἰω., ια' 25.

20 Ἰω., ιδ' 6.

δεν μπορούσαν να τὸν βλάψουν σὲ τίποτα· ἀλλὰ ἀκόμη πιὸ θαυμαστὴ ἦταν ἡ στάση τῶν ἀμέτρητων χριστιανῶν μαρτύρων μπροστὰ στὸν θάνατο, ὅταν ἔλεγαν στοὺς δημίους τους ὅτι μπορούσαν νὰ τοὺς σκοτώσουν, ἀλλὰ δὲν μπορούσαν νὰ τοὺς βλάψουν. Μὲ τὸν χριστιανισμό, θὰ λέγαμε, ἔχουμε ἕναν «ἐκδημοκρατισμό» τῆς ὑπέρβασης τῆς φθορᾶς, καθὼς πλέον «ἡ ὁδὸς ἡ ἀπάγουσα εἰς τὴν ζωὴν»²¹ δὲν εἶναι προσιτὴ μόνον στὸν ἐντρεχῆ τὴν διάνοιαν φιλόσοφο, ἀλλὰ ὅλοι ἀνεξαιρέτως μποροῦν νὰ τὴ βαδίσουν.

Μ' ὅλες αὐτὲς τὶς διαφορὲς, καὶ ἄλλες ἀκόμα ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἐπισημάνει κανεὶς, ἡ χριστιανικὴ ἀπάντηση στὸ πρόβλημα τῆς φθορᾶς μοιράζεται μὲ τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ φιλοσοφικὸ λόγο τὴν παραδοχὴ ὅτι ὑπάρχει στὸν ἀνθρώπο κάτι ποὺ εἶναι ἀπρόσβλητο ἀπὸ τὴ φθορὰ – ἀρκεῖ βεβαίως νὰ μὴ βάλει ὁ ἴδιος ὁ ἀνθρώπος τὴ φθορὰ στὴ ζωὴ του μὲ τὴν ἁμαρτία.

Τὸ πιὸ φλέγον σημεῖο τοῦ προβλήματος

Ἄν καὶ μ' ὅλα τὰ παραπάνω μπορούμε νὰ νιώθουμε ὅτι ἔχουμε δώσει μιὰ πειστικὴ ἀπάντηση στὸ πρόβλημα τῆς φθορᾶς, ἐν τούτοις συμβαίνει συχνὰ τὸ πρόβλημα τῆς φθορᾶς νὰ ἐπανακάμπτει δριμύτερο καὶ νὰ μᾶς σκανδαλίζει.

Ἡ συνήθης ἀντίληψη περὶ μιᾶς ἄφθαρτης ψυχῆς ποὺ μένει ἀπρόσβλητη ἀπὸ τὴ φθορὰ τοῦ σώματος ποὺ τὴν περιβάλλει, ἂν καὶ κατ' ἀρχὴν ὀρθή, ὀδηγεῖ πολλὰ φορὲς σὲ ὑπερπλουστευτικὲς σχηματοποιήσεις ποὺ διαφεύδονται ἐν τοῖς πράγμασιν. Γιὰ παράδειγμα, συνήθως οἱ περισσότεροι,

παρασυρόμενοι καὶ ἀπὸ τὶς ὠραιοποιήσεις τῆς λογοτεχνίας καὶ τοῦ κινηματογράφου, φανταζόμαστε ἀρχικὰ ὅτι οἱ ἄνθρωποι φεύγουν ἀπὸ τὴ ζωὴ ἀνταλλάσσοντας μέχρι τὴν τελευταία τους πνοὴ λόγους σοφίας καὶ ἀγάπης μὲ τοὺς οἰκείους τους. Στοιχειώδης πείρα ζωῆς μᾶς δείχνει ὅτι ἡ πραγματικότητα εἶναι πολλὰς φορὲς ἐντελῶς διαφορετικὴ. Καὶ τότε ἐμεῖς κλωνίζομαστε, καὶ κινδυνεύουμε νὰ νιώσουμε ὅτι ἡ θεωρία περὶ φθορᾶς τοῦ σώματος καὶ ἄφθαρτης ψυχῆς δὲν ἔχει τὸ «σῶζειν τὰ φαινόμενα».

Καὶ γενικώτερα, κατὰ τὴν ἐκτίμησίν μας, τὸ πιὸ φλέγον σημεῖο τοῦ προβλήματος τῆς φθορᾶς συνδέεται μὲ τὴν κάμψη ποὺ παρατηρεῖται, μὲ τὴ φθορὰ τῆς ἡλικίας ἢ τῆς ἀρρώστιας, ὄχι μόνο στὶς σωματικὲς, ἀλλὰ καὶ στὶς διανοητικὲς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου. Μερικὲς φορὲς προσπαθοῦμε νὰ ὠραιοποιήσουμε αὐτὴ τὴν κάμψη τῶν διανοητικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου, μιλώντας γιὰ «κόπωση ἀπὸ τὴ ζωὴ» – ὠραῖες λέξεις, ἀλλὰ μέσα μας σὰν νὰ ἀκοῦμε ἄλλες λέξεις, ποὺ μᾶς κτυποῦν ἀμείλικτα, ἀνελέπτα: «φθορὰ τοῦ ἐγκεφάλου», «ἐκπτώση τῆς ἐγκεφαλικῆς λειτουργίας». Καὶ ὅλα αὐτὰ δὲν εἶναι κάτι ποὺ μπορούμε νὰ κάνουμε ὅτι δὲν βλέπουμε, διότι σχεδὸν μοιραῖα θὰ συμβεῖ νὰ δοῦμε αὐτὴ τὴ φθορὰ καὶ σὲ ἀνθρώπους ποὺ γνωρίζουμε καλά, ἀνθρώπους δικούς μας, ἀκόμη καὶ τοὺς πιὸ ἀγαπητούς. Βλέπουμε ἀνθρώπους ποὺ ἦταν κατ' ὅλα ἀμύητοι νὰ βγάζουν μὲ τὴν ἡλικία ἰδιοτροπίες ποὺ οὐδέποτε εἶχαν. Ἐπίσης, βλέπουμε ἀνθρώπους ποὺ λίγα μόλις χρόνια πρὶν ἦταν «ἀετοὶ» νὰ ἔχουν τρομερὰ προβλήματα ἐπικοινωνίας, νὰ πέφτουν σὲ ἀπίστευτα συγχυτικὰ φαινόμενα, νὰ ἀνοηταίνουν, νά... «ξεμωραίνονται» – εἶναι, ἀλήθεια, τόσο κυνικὴ,

²¹ Ματθ., ζ' 14.

τόσο σχεδόν ύβριστική αυτή η λέξη, και παρά ταῦτα τὴ χρησιμοποιοῦμε ἐδῶ, γιὰ νὰ μὴ φανεῖ ὅτι κρυβόμαστε ἀπὸ τὸ πρόβλημα.

Δὲν εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβουμε ποῖο εἶναι τὸ πρόβλημα: Τὸ πρόβλημα εἶναι ὅτι ἡ φθορὰ τῆς ὕλης φαίνεται νὰ μὴν ἀγγίζει μόνο τὸ σῶμα, ποὺ βεβαίως ὄλοι συμφωνοῦμε ὅτι ὑπόκειται στὴ φθορὰ, ἀλλὰ καὶ τὸ κομμάτι ἐκεῖνο τοῦ ἀνθρώπου ποὺ θὰ θέλαμε νὰ ἐμφανίζουμε ὡς ἀπρόσβλητο ἀπὸ τὴ φθορὰ: τὸ πνεῦμα, τὸν χαρακτήρα, τὸν ἴδιο τὸν πυρῆνα τῆς ὑπαρξίς μας. Καὶ τότε βεβαίως ὁ ὑλισμὸς θριαμβεύει: Ἀνόητοι εἴστε, μᾶς λέει, ποὺ βαυκαλιζόσασταν τόσο καιρὸ πιστεύοντας πὼς ὑπάρχει στὸν ἀνθρώπο κάτι πέρα ἀπὸ τὴν ὕλη· ὅλα εἶναι ὕλη, χῶμα. Κι ἐμεῖς, μὲ τὴ σειρά μας, ἀκόμη κι ἂν ἀποδιώχνουμε τέτοιες σκέψεις, συμβαίνει ὡστόσο μοιραῖα νὰ σκανδαλιζόμαστε, καὶ ἴσως τελικὰ καταλίγουμε νὰ βλέπουμε τὴν πίστη μας σὰν ἓνα κομμάτι τῆς παιδικῆς μας ἀθωότητας, τὴν ὁποία νοσταλοῦμε μὲν, ἀλλὰ ἔχουμε χάσει ἀνεπιστρεπτί...

Σὲ ἓνα ποίημά του, ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος γράφει, στοχαζόμενος πάνω στὸ πρόβλημα τῆς φθορᾶς: «Ἄλλο τὸ ἀνθισμα, ἄλλο ὁ μαρασμός· δὲν εἶμαι ἄλλος ὁμως ἐγώ».²² Ὁραῖος ὁ λόγος αὐτός, ἀλλὰ βεβαίως προϋποθέτει πὼς ὑπάρχει στὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξη ἓνας κάποιος «πυρῆνας» ποὺ δὲν ὑπόκειται στὴ φθορὰ. Τὸ ἐρώτημα ὁμως εἶναι εὐλόγο: Ποῖος ἀκριβῶς μπορεῖ νὰ εἶναι αὐτός ὁ «πυρῆνας» ποὺ δὲν ὑπόκειται στὴ φθορὰ, ὅταν ἀκόμη καὶ τὸ μυαλὸ τοῦ ἀνθρώπου φαίνεται νὰ φθείρεται;

Σύμφωνα μὲ μιὰ διήγηση ἀπὸ τὴν

ἀρχαιότητα, ποὺ μᾶς διασφῆζει ὁ Στοβαῖος, ὅταν ὁ φιλόσοφος Σπεύσιππος ἔμεινε παράλυτος, ὁ Διογένης τὸν προέτρεψε νὰ αὐτοκτονήσει, καὶ αὐτὸς ἀπάντησε: «Μά, δὲν ζοῦμε μὲ τὰ πόδια, ζοῦμε μὲ τὸν νοῦ».²³ Καλὴ καὶ χαριτωμένη, ἀσφαλῶς, ἡ ἀπάντηση τοῦ Σπεύσιππου, ἀλλὰ, ἂν δὲν λύσουμε μέσα μας τὸ πρόβλημα τῆς φθορᾶς, τὸ ἐρώτημα εἶναι γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ εὐλόγο: Καὶ τί γίνεται, ὅταν μὲ τὴν ἡλικία δὲν παραλύει μόνο τὸ σῶμα, ἀλλὰ καὶ τὸ μυαλό;

Τὸ πρόβλημα εἶναι βεβαίως μεγάλο, ἀλλὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ τὸ θέσουμε μὲ κάθε εἰλικρίνεια· γιὰ τὰ μόνια προβλήματα ποὺ εἶναι καταδικασμένα νὰ μένουν ἄλυτα εἶναι αὐτὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐπιλέγουμε νὰ κρυβόμαστε. Ἄν ὁμως κάνουμε αὐτὴ τὴν ἐπιλογή, μοιραῖα βρίσκουμε τὰ προβλήματα μπροστὰ μας.

Ἡ ἀπάντηση τοῦ Γρηγορίου Νύσσης

Στὴν πραγματικότητα, ὅλη ἡ αἴσθηση τοῦ ἀδιεξόδου ποὺ μᾶς ἀφήνει αὐτὸ τὸ πιὸ φλέγον σημεῖο τοῦ προβλήματος τῆς φθορᾶς ποὺ εἶδαμε παραπάνω ὀφείλεται στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο συνηθίζουμε νὰ βλέπουμε τὴ σχέση τῆς ψυχῆς μὲ τὸ σῶμα. Πιὸ συγκεκριμένα, ἡ εἰκόνα ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴ σχέση τῆς ψυχῆς μὲ τὸ σῶμα εἶναι ἡ εἰκόνα μᾶς ἀπρόσβλητης ἀπὸ τὴ φθορὰ ψυχῆς ποὺ βρίσκεται «μέσα» στὸ ὑποκείμενο στὴ φθορὰ σῶμα, ὥστε τὸ μὲν σῶμα νὰ φθείρεται κατὰ τὴ φύση του, ἡ δὲ ψυχὴ, παρά τὴ φθορὰ τοῦ σώματος, νὰ παραμένει ἀφθαρτὴ καὶ στὴν οὐσία καὶ στὶς ἐκδηλώσεις της. Εἶδαμε

22 Γρηγ. Ναζ., *Ἔπη Ἱστορικά*, Μέρος Α', Ἔπη εἰς ἑαυτὸν, ΠΘ', «Εἰς τὴν νόσον», ed. J.-P. Migne, PG 37, 1442.17-19: «Ἦν, ἦν, ὄτ' ἦνθουν ἀλλὰ νῦν εἰμι' ἄλλος. / Οὔτε πρὶν ἦρθην, οὔτε νῦν κατεστάλην. / Ἀνθεῖν, ἀπανθεῖν, ἄλλο οὐκ ἄλλος δ' ἐγώ».

23 Στοβαίου, *Ἀνθολόγιον*, eds. C. Wachsmuth καὶ O. Hense, Δ' 52a, 17.2-4: «Σπευσίππῳ παραλυθέντι τὰ σκέλη Διογένης ἐξαγαγεῖν αὐτὸν [τοῦ βίου] παρήνευε· ὁ δὲ "οὐ τοῖς σκέλεσιν" ἔφην "ζῶμεν, ἀλλὰ τῷ νῷ"».

ὁμως παραπάνω με κάθε ειλικρίνεια τὰ προβλήματα στὰ ὅποια μπορεί νὰ ὀδηγήσει αὐτὸς ὁ τρόπος θεώρησης τῆς σχέσεως τῆς ψυχῆς με τὸ σῶμα.

Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης, σὲ ἓνα κείμενο τὸ ὁποῖο, ἐξ ὧσων γνωρίζουμε, ἐλάχιστα ἔχει προσεχθεῖ, καὶ πάντως ἐλάχιστα μνημονεύεται, εἰσπνεῖται μιὰ ἐναλλακτικὴ εἰκόνα γιὰ τὴ σχέση τῆς ψυχῆς με τὸ σῶμα· μιὰ εἰκόνα πιὸ σύνθετη, πιὸ λειτουργικὴ καί, σὲ τελικὴ ἀνάλυση, πιὸ κοντὰ στὴν πραγματικότητα. Πιὸ συγκεκριμένα, ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης βλέπει τὴ σχέση τῆς ψυχῆς με τὸ σῶμα ὡς ἀνάλογη τῆς σχέσεως τοῦ μουσικοῦ με τὸ μουσικὸ ὄργανο, ὅπου ἡ μὲν ψυχὴ ἀντιστοιχεῖ στὸν μουσικὸ, τὸ δὲ σῶμα στὸ μουσικὸ ὄργανο («καθάπερ τι μουσικὸν ὄργανον ἅπαν τὸ σῶμα δεδημιούργηται»).

Ἄν δοῦμε ἔτσι τὴ σχέση τῆς ψυχῆς με τὸ σῶμα, τότε ὅλη ἡ αἴσθησις τοῦ ἀδιεξόδου αἶρεται, καὶ τὸ πρόβλημα ποὺ μᾶς εἶχε φανεῖ ἄλυτο λύνεται αὐτομάτως.

Πράγματι, οἱ ἐκδηλώσεις τῆς ψυχῆς μοιάζουν με τὴ μουσικὴ ποὺ ἀκοῦμε, ὅταν ὁ μουσικὸς παίζει τὸ μουσικὸ ὄργανο. Ἄς ὑποθέσουμε τώρα ὅτι ἓνας μουσικὸς ποὺ στὸ παρελθὸν διακρινόταν γιὰ τὴν τέχνη καὶ τὴν ποιότητα τῆς ἔρμηνείας του παίζει μουσικὴ ποὺ ἀκούγεται δυσάρεστη καὶ κακόηχη, ἢ παλεύει μάταια νὰ παίξει μουσικὴ, ἀλλὰ δὲν ἀκούγεται καθόλου ἦχος. Ἄν αὐτὸ σήμαινε ὅτι ὁ μουσικὸς ἔχει χάσει τὴν τέχνη ποὺ εἶχε κάποτε, τότε αὐτὸ θὰ ἦταν πρόβλημα, διότι θὰ σήμαινε φθορὰ τοῦ μουσικοῦ – καὶ αὐτὸ βεβαίως θὰ ὀδηγοῦσε σὲ ὅλα τὰ ἀδιέξοδα ποὺ εἶδαμε παραπάνω. Ἀλλὰ ἡ κακόηχη μουσικὴ δὲν σημαίνει κατ' ἀνάγκην ὅτι ὁ μουσικὸς ἔχει χάσει τὴν τέχνη του. Διότι μπορεί κάλλιστα ὁ μουσικὸς νὰ ἔχει τὴν τέχνη του στὸ ἀκέραιο, ἀλλὰ

Ὅπως ἀκριβῶς ὁ δεξιότερης μουσικὸς ἀδυνατεῖ νὰ ἀναδείξει τὴν τέχνη του μέσα ἀπὸ τὸ φθαρμένο ἢ κατεστραμμένο μουσικὸ ὄργανο, ἔτσι μπορεί νὰ συμβαίνει καὶ με τὴν ψυχὴ: ὅταν τὸ σῶμα, ποὺ λειτουργεῖ ὡς ὄργανο τῆς ψυχῆς, ἀρχίσει νὰ φέρει ἔντονα τὰ σημάδια τῆς φθορᾶς, ἡ ψυχὴ μπορεί νὰ μὴ μπορεῖ πλέον νὰ ἐκδηλωθεῖ ὅπως παλαιότερα, χωρὶς ὁμως αὐτὸ νὰ συνεπάγεται φθορὰ τῆς ἴδιας τῆς ψυχῆς.

ή φθορά του οργάνου (φθορά από τον χρόνο, σπάσιμο από κάποια πτώση, αλλοίωση του υλικού του) να μην αφήνει την τέχνη του να αναδειχθεί. Αυτό τονίζεται ρητώς από τον ίδιο τον Γρηγόριο Νύσσης: «τό γάρ ἢ χρόνῳ φθαρὲν ἢ παρερρηγμένον ἐκ καταπτώσεως ἢ ὑπό τινος ἰοῦ ἢ εὐρώτος ἡχρειωμένον ἄφθογγον μένει καὶ ἀνερέγγτον, κἂν ὑπό τοῦ προέχειν δοκοῦντος κατὰ τὴν αὐλητικὴν τέχνην ἐμπνέται». Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ φθορά του οργάνου μπορεί νὰ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα νὰ παράγεται κακόηχη μουσικὴ ἢ καὶ νὰ μὴν ἀκούγεται καθόλου ἦχος, ἀκόμη καὶ ἂν ὁ ἐρμηνευτὴς εἶναι δεξιότηχνης μουσικὸς.

Αὐτὴ ἡ εἰκόνα μᾶς βοηθαίει νὰ καταλάβουμε καλύτερα τὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν ἀπρόσβλητη ἀπὸ τὴ φθορὰ ψυχὴ καὶ τὸ ὑποκείμενο στὴ φθορὰ σῶμα: Ὅπως ἀκριβῶς ὁ δεξιότηχνης μουσικὸς ἀδυνατεῖ νὰ ἀναδείξει τὴν τέχνη του μέσα ἀπὸ τὸ φθαρμένο ἢ κατεστραμμένο μουσικὸ ὄργανο, ἔτσι μπορεῖ νὰ συμβαίνει καὶ μὲ τὴν ψυχὴ: ὅταν τὸ σῶμα, πὺ λειτουργεῖ ὡς ὄργανο τῆς ψυχῆς,

ἀρχίσει νὰ φέρει ἔντονα τὰ σημάδια τῆς φθορᾶς, ἡ ψυχὴ μπορεῖ νὰ μὴ μπορεῖ πλέον νὰ ἐκδηλωθεῖ ὅπως παλαιότερα, χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ συνεπάγεται φθορὰ τῆς ἴδιας τῆς ψυχῆς.

Τὸ σημαντικώτατο αὐτό, κατὰ τὴν ἐκτίμησή μας, κείμενο τοῦ ἀγίου Γρηγορίου Νύσσης προέρχεται ἀπὸ τὸ *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου* ἔργο του καὶ εἶναι τὸ ἑξῆς: «Ἄλλ' ἐπειδὴ καθάπερ τι μουσικὸν ὄργανον ἅπαν τὸ σῶμα δεδημιούργηται, ὡσπερ συμβαίνει πολλάκις ἐπὶ τῶν μελωδεῖν μὲν ἐπισταμένων, ἀδυνατούντων δὲ δεῖξαι τὴν ἐπιστήμην, τῆς τῶν ὀργάνων ἀχρηστίας οὐ παραδεχομένης τὴν τέχνην (τὸ γὰρ ἢ χρόνῳ φθαρὲν ἢ παρερρηγμένον ἐκ καταπτώσεως ἢ ὑπό τινος ἰοῦ ἢ εὐρώτος ἡχρειωμένον ἄφθογγον μένει καὶ ἀνερέγγτον, κἂν ὑπό τοῦ προέχειν δοκοῦντος κατὰ τὴν αὐλητικὴν τέχνην ἐμπνέται)· οὕτω καὶ ὁ νοῦς δι' ὅλου τοῦ ὀργάνου διήκων, καὶ καταλλήλως ταῖς νοητικαῖς ἐνεργείαις, καθὸ πέφυκεν, ἐκάστῳ τῶν μερῶν προσαπτόμενος, ἐπὶ μὲν τῶν κατὰ φύσιν διακειμένων τὸ οἰκεῖον ἐνήργησεν, ἐπὶ δὲ τῶν ἀσθενούντων δέξασθαι τὴν τεχνικὴν αὐτοῦ κίνησιν ἄπρακτός τε καὶ ἀνερέγγτος ἔμεινε. Πέφυκε γὰρ πῶς ὁ νοῦς πρὸς μὲν τὸ κατὰ φύσιν διακείμενον οἰκειῶς ἔχειν, πρὸς δὲ τὸ παρενεχθὲν ἀπὸ ταύτης ἀλλοτριοῦσθαι».²⁴

Ἡ εἰκόνα αὐτὴ τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὴν ἀπρόσβλητη ἀπὸ τὴ φθορὰ ψυχὴ καὶ τὸ ὑποκείμενο στὴ φθορὰ σῶμα λύνει διὰ μᾶς τὸ πρόβλημα πὺ παρουσιάσαμε μὲ κάθε εἰλικρίνεια παραπάνω. Τόσο ἀπλᾶ! Ὅπως ἀπλᾶ συμβαίνει πολὺ συχνὰ νὰ λύνονται προβλήματα πὺ μᾶς εἶχαν φανεῖ ἄλυτα, μόνο καὶ μόνο ἐπειδὴ τὰ βλέπαμε μὲ λάθος τρόπο...

Δρ ΓΙΑΝΝΗΣ Κ. ΤΣΕΝΤΟΣ

²⁴ Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου*, ed. J.-P. Migne, PG 44, 161.9-26.

ΑΡΧΑΙΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΡΗΤΟΡΕΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟΝ

Ἡ Ρητορική καὶ ἡ Ἱστορία ἀποτελοῦν μαζὶ μὲ τὴν Ποίησιν τὶς ὑψηλότερες κατακτήσεις τοῦ Ἑλληνικοῦ Πνεύματος. Ὁ λόγος ἀπέκτησε δυνατότητες στὴν ἑλληνικὴν του ἔκφρασιν νὰ ὑψωθῆ στὴν σφαῖρα ἐκείνην ἢ ὁποῖα ὑπερβαίνει τὶς ἀπλῆς ἀνθρώπινες σχέσεις καὶ ἀνοίγεται σὲ καταστάσεις ποὺ ἀποτελοῦν καθαρὲς δημιουργίες μὲ ὑπερχρονικὴ σημασία.

Ἡ Ρητορική πραγματώνεται ὡς τέχνη τοῦ λόγου μὲ πολιτικὴ κυρίως σημασίαν, ἐνῶ ἡ Ἱστορία ἐντοπίζεται ὡς πεδῖον αὐτογνωσίας μὲ διαπιστώσεις ἐρμηνείας τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων.

Ἡ κληρονομία τῆς Ἀρχαιότητας

Ἡ Ρητορική ἐγεννήθη καὶ ἀνεπτύχθη στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν περίοδον τῆς Ἀθηναϊκῆς Δημοκρατίας τοῦ Ε΄ αἰ. π.Χ. ὡς ἔκφρασις τῆς παρηγορίας, δηλαδὴ τῆς Ἐλευθερίας τοῦ λόγου, ὁ ὁποῖος ἐδημιουργήθη τότε καὶ ἐχρειάζετο, γιὰ νὰ στηρίξῃ τὴν Ἀθηναϊκὴν Δημοκρατίαν. Τὰ δημιουργήματα τῆς Ἀθηναϊκῆς Δημοκρατίας, ἡ Βουλὴ καὶ τὰ Δικαστήρια, ἦσαν οἱ τόποι γιὰ τὴν ἐφαρμογὴν τῆς Ἐλευθερίας τοῦ λόγου, γιὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς Ρητορικῆς.

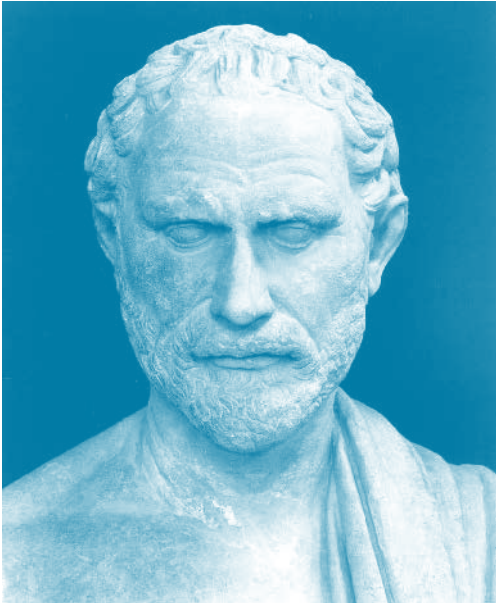
Στὴν Βουλὴν ὅσο καὶ στὰ Δικαστήρια οἱ βουλευόμενοι καὶ οἱ διάδικοι προέβαλ-

λαν τὶς ἀπόψεις των, ἀλλ' εἶχαν ἀνάγκην τὴν *πειθῶ*, προκειμένου νὰ ἰσχυροποιήσουν καὶ νὰ ἐπιβάλουν τὴν γνώμην των. Ὅμως ἡ ἐπιβολὴ τῆς πειθοῦς δὲν ἦταν ἀπλῆ ὑπόθεσις. Ἐχρειάζετο εἰδικὴ προπαιδεία τοῦ ὁμιλητοῦ, τοῦ ρήτορος.

Τὴν ἱκανοποίησιν αὐτῆς τῆς προπαιδείας ἀνέλαβαν οἱ σοφισταί. Μὲ προϋπόθεσιν ὅτι ἡ ὑποκειμενικὴ τοποθέτησις προέχει τῆς ἀντικειμενικῆς ἀληθείας, οἱ σοφισταί-ρητοροδιδάσκαλοι παρεῖχαν ἓνα πλῆρες σύστημα διδασκαλίας πῶς «τὸν ἦττω λόγον κρείττω ποιεῖν».

Τὸ σύστημα αὐτὸ ἤρχετο σὲ ἀντίθεσιν μὲ τὴν φιλοσοφίαν, ἢ ὁποῖα ἀπέβλεπε στὴν γνώσιν τῆς ἀληθείας, καὶ τοιοῦτοτρόπως ἡ Ρητορική, ἢ ὁποῖα διδάσκει τὴν τέχνην τοῦ λόγου, καὶ ἡ Φιλοσοφία, ἢ ὁποῖα καθοδηγεῖ στὴν ἀνεύρεσιν τῆς ἀληθείας, εὐρέθησαν σὲ ἀντιμαχόμενα πεδία. Εἶναι γνωστὴ ἡ διαμάχη τῶν σοφιστῶν Γοργίου καὶ Πρωταγόρου ἀφ' ἐνὸς

*Τὰ δημιουργήματα τῆς
Ἀθηναϊκῆς Δημοκρατίας,
ἡ Βουλὴ καὶ τὰ Δικαστήρια,
ἦσαν οἱ τόποι γιὰ τὴν
ἐφαρμογὴν τῆς Ἐλευθερίας
τοῦ λόγου, γιὰ τὴν ἀνάπτυξιν
τῆς Ρητορικῆς.*

καὶ Σωκράτους καὶ Πλάτωνος ἀφ' ἑτέρου.

Ἀκολούθως ὁ Ἀριστοτέλης στὸ ἔργον του *Τέχνη Ρητορική* διακρίνει τὰ εἶδη τοῦ ρητορικοῦ λόγου σὲ συμβουλευτικόν, δικανικόν καὶ ἐπιδεικτικόν. Καὶ τὸ μὲν συμβουλευτικόν εἶδος εἶναι κατ' ἐξοχὴν εἶδος πολιτικόν, τὸ δικανικόν κυρίως εἶδος τῶν δικαστηρίων καὶ τὸ ἐπιδεικτικόν εἶδος πανηγυρικόν καὶ ἐγκωμαστικόν.

Ἐλέχθη προηγουμένως ὅτι ἡ Ρητορική ἐγεννήθη καὶ ἀνεπτύχθη στοὺς κόλπους τῆς Ἀθηναϊκῆς Δημοκρατίας, ὅπου τῆς πολιτικῆς ζωῆς κυριαρχοῦσε ἡ Βουλὴ καὶ τῆς ἐννόμου τάξεως τὸ Δικαστήριον. Ὅμως, ἀπὸ τῆς δημιουργίας τῶν Ἑλληνιστικῶν βασιλείων καὶ ἐν συνεχείᾳ κατὰ τὴν περίοδον τῆς Ρωμαιοκρατίας, Βουλὴ δὲν ὑπάρχει, καὶ μὲ τὸν μετασχηματισμὸν τοῦ βασιλέως ὡς «νόμου ἐμπύχου» ἡ ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης ἀποτελεῖ λειτουργίαν τοῦ βασιλέως. Ἐπομένως, τὸ συμβουλευτικόν εἶδος καὶ τὸ δικανικόν περιπίπτουν εἰς ἀχρηστίαν. Παραμένει λοιπὸν εἰς ἐπίδοσιν τὸ ἐπιδεικτικόν εἶδος. Ὅμως κατὰ τὴν πορείαν τῆς ἐξελίξεως

τοῦ Βυζαντινοῦ λόγου θὰ ἀναδειχθῆ ἐκ νέου τὸ συμβουλευτικόν εἶδος, ὑπὸ τὴν μορφήν τῶν «κατόπτρων ἡγεμόνων» καὶ τῶν ἀπὸ ἄμβωνος ὀμιλιῶν, καθὼς καὶ τὸ δικανικόν εἶδος, ὑπὸ τὴν μορφήν ἐρμηνείας τῶν νόμων ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τὴν μορφήν αὐτῶν τῶν νόμων, οἱ ὁποῖοι λαμβάνουν χαρακτῆρα ρητορικῶν κειμένων.

Γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν σχολείων καὶ τὴν διδασκαλίαν τῆς Ρητορικῆς συντάσσονται τόσον θεωρητικὰ ὅσον καὶ πρακτικὰ ἐγχειρίδια. Ἡ *Τέχνη Ρητορική* τοῦ Ἐρμογένους εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν ἐγχειρίδιον διδασκαλίας τῆς Ρητορικῆς.

Κατὰ τοὺς τελευταίους προχριστιανικοὺς αἰῶνες, ὁ Ἥγησιος ἀπὸ τὴν Μαγνησίαν (πλησίον τῆς Ἐφέσου) δημιουργεῖ ἓνα νέον ὕφος στὴν ἔκφρασιν, τὸ ὁποῖον ἀπεκλήθη ἀπὸ τὸν τόπον καταγωγῆς τοῦ Ἥγησίου «ἄσιανόν». Τὸ ἄσιανόν ὕφος διακρίνεται ἀπὸ τὴν ρυθμικὴν ἐκφορὰν τοῦ λόγου, τὴν διάσπασιν τῶν περιόδων σὲ μικρὰ μέρη, τὰ «κόμματα», τὶς ὑπερβολικὲς εἰκόνες, ἓνα μπαρόκ, βαρὺ πάθος. Τὸ ἄσιανόν ὕφος ἐχρησιμοποιοῦθη κυρίως στὸ ἐπιδεικτικόν γένος, στὰ πανηγυρικά, καὶ ἐπεδίωκε τὸ "schos", τὴν ἔκπληξιν τοῦ ἀκροατοῦ. Ἔτσι ἀπεμακρύνετο τὸ ἄσιανόν ὕφος ἀπὸ τὴν κλασικὴν διατύπωσιν τοῦ λόγου, καὶ μάλιστα στὴν γλώσσαν. Ὅμως λόγῳ τοῦ λαϊκοτρόπου χαρακτῆρός του εἶχε μεγάλην διάδοσιν.

Δεῖγμα ρητορικοῦ λόγου σὲ ἄσιανόν ὕφος εἶναι τὸ ἐξῆς, ἀπὸ τὸν λόγον τοῦ Μελίτωνος Σάρδεων (Β' αἰ., β' ἡμισυ) *Εἰς τὸ Πάθος τοῦ Κυρίου*:

*Τί ἐποίησας, ὦ Ἰσραὴλ,
τὸ καινὸν ἀδίκημα;
Ἥτίμησας τὸν τιμήσαντά σε.
Ἠδόξησας τὸν δοξάσαντά σε.
Ἀπληρήσω τὸν ὁμολογήσαντά σε.
Ἀπεκήρυξας τὸν κηρύξαντά σε.
Ἀπέκτεινας τὸν ζωοποιήσαντά σε.
Τί ἐποίησας, ὦ Ἰσραὴλ;*

Ἦταν πολὺ φυσικὸν ὅτι ἡ ὑποβάθμι-
σις αὐτῆ τοῦ ρητορικοῦ λόγου θὰ ἔφε-
ρεν τὴν ἀντίδρασιν. Ὁ Κακίλιος Καλλάκτης
καὶ ὁ Διονύσιος Ἀλικαρνασσεὺς καθο-
δηγοῦν τὴν ἐπιστροφὴν στὸν Ἀττικισμὸν
καὶ στὴν λιτότητα τῶν ἀρχαίων Ἀττικῶν
συγγραφέων. Αὐτοὶ θὰ προβάλλουν τὴν
«μίμψιν» τοῦ Ξενοφῶντος, τοῦ Λυσίου,
τοῦ Δημοσθένους, τοῦ Πλάτωνος.

Ὁ ρητορικὸς λόγος στὸ Βυζάντιο

Αὐτὴν τὴν παράδοσιν τοῦ Ρητορι-
κοῦ λόγου παρέλαβαν οἱ Βυζαντινοί. Ὁ
ἀττικισμὸς καὶ ἡ μίμψις τῶν ἀρχαίων
ρητόρων ἀποτελοῦν ἀπαράβαρα στοιχεῖα
τοῦ βυζαντινοῦ ρητορικοῦ λόγου. Ἔως τὸ
τέλος τῆς Αὐτοκρατορίας, συνειδητῶς οἱ
Βυζαντινοὶ ρήτορες ἀποφεύγουν νὰ κα-

Ἑλλήνων ρητόρων, νὰ τὰ ἀντιγράφουν
καὶ πάλιν, νὰ τὰ ὑπομνηματίζουν καὶ νὰ
τὰ σχολιάζουν.

Ἐπομένως ἐδόθη ἔμφασις εἰς τὴν
διδασκαλίαν τῆς Ρητορικῆς. Γι' αὐτὸ οἱ
Βυζαντινοὶ κατέγιναν εἰς τὴν διατήρη-
σιν τῆς παραδόσεως τῶν δύο βασικῶν
ἐγχειριδίων. Τῆς *Τέχνης Ρητορικῆς* τοῦ
ἀπὸ Ταρσοῦ Ἑρμογένους (Β' / Γ' αἰ.) καὶ
τῶν *Προγυμνασμάτων* τοῦ Ἀφθονίου (Β'
αἰ.). Τὰ δύο αὐτὰ ἔργα συνεχῶς ἀντιγρά-
φονται καὶ ὑπομνηματίζονται. Ἡ διάδο-
σις μάλιστα τῆς *Τέχνης ρητορικῆς* τοῦ
Ἑρμογένους ἦταν τόσον ἐκτεταμένη, ὥστε
ἡ *Σοῦδα* παρέχει τὴν ἐξῆς πληροφορί-
αν: «*Τέχνην ρητορικὴν ἦν μετὰ χειρᾶς*
ἔχουσιν ἅπαντες». Ὁ Ἰωάννης Τζέτζης
ἔκαμεν ἐπιτομὴν σὲ στίχους τῆς *Τέχνης*
Ρητορικῆς τοῦ Ἑρμογένους, ἐνῶ τοῦ ἐπι-
τίθεται.

*Ἔως τὸ τέλος τῆς Αὐτοκρατορίας, συνειδητῶς οἱ Βυζαν-
τινοὶ ρήτορες ἀποφεύγουν νὰ κατέλθουν στὴν γλωσσικὴ
καθημερινότητα τῆς ἐποχῆς των. Ἡ ἀντίληψις αὐτὴ μπορεῖ,
ὅπως βεβαίως καὶ ἔγινε, νὰ συνετέλεσε στὴν καθυστέρησιν
τῆς ἐξελιξέως τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης, ἀλλ' ὅμως συν-
ετήρησε τὴν διαδοχὴν τῆς πνευματικῆς κληρονομίας.*

τέλθουν στὴν γλωσσικὴ καθημερινότητα
τῆς ἐποχῆς των. Ἡ ἀντίληψις αὐτὴ μπο-
ρεῖ, ὅπως βεβαίως καὶ ἔγινε, νὰ συνετέλε-
σε στὴν καθυστέρησιν τῆς ἐξελιξέως τῆς
νέας ἑλληνικῆς γλώσσης, ἀλλ' ὅμως συν-
ετήρησε τὴν διαδοχὴν τῆς πνευματικῆς
κληρονομίας. Ἦταν μία πολιτικὴ ἐπιλογὴ
συνεχίσεως τῆς ἐθνικῆς ταυτότητος, ποῦ
συνέδεε τὸν Ἑλληνισμὸν τοῦ Βυζαντίου
μὲ τὸν Ἑλληνισμὸν τῆς Ἀρχαιότητος.

Κατὰ συνέπειαν, οἱ Βυζαντινοὶ ἔπρε-
πε νὰ φροντίζουν τὰ πρότυπα, γιὰ νὰ τὰ
μιμοῦνται. Ἐπομένως, ἦσαν ὑποχρεωμένοι
νὰ διατηροῦν τὰ κείμενα τῶν ἀρχαίων

Ἡ παράδοσις τῶν ἀρχαίων ρητόρων στὸ Βυζάντιο

Ὅπως εἶναι ἀναμενόμενον, ὁ Δημο-
σθένης καὶ ὁ Ἰσοκράτης εὕρισκοντο στὴν
κορυφὴν τῆς ἀποδοχῆς τῆς ρητορικῆς
τέχνης των.

Ἡ χειρόγραφος παράδοσις τῶν ἔργων
τοῦ Δημοσθένους εἶναι πλουσιωτάτη.
Στὴν κορυφὴν τῆς παραδόσεως εὕρισκε-
ται ὁ κῶδιξ Παρισίων 2934, τοῦ Ι' αἰ.,
χειρόγραφον ὑψηλῆς ἀξίας. Ἀκολουθεῖ
ὁ Λαυρεντιανὸς τῆς Φλωρεντίας κῶδιξ
Plut. LVI 9, 136, τοῦ ΙΓ' / ΙΔ' αἰ., ἐνῶ ἄλλα

δύο χειρόγραφα του ΙΑ΄ αἰ. (Λαυρεντιανός Plut. IX, 9 καὶ Παρισίων 2935) εἶναι ἔλλιπῆ. Τὰ ὑπόλοιπα χειρόγραφα εἶναι μεταγενέστερα. Διακρίνονται σὲ 4 οἰκογένειες. Ἦδῃ ὁ Καλλιμάχος, ὁ ἀ΄ βιβλιοθηκᾶριος τῆς περιφίμου Ἀλεξανδρινῆς Βιβλιοθήκης, εἶχε κατατάξει σὲ ὠρισμένην σειρὰν τοὺς λόγους τοῦ Δημοσθένους, ἡ σειρὰ δὲ αὕτη διειτηρήθη καὶ στὴν παράδοση τῶν βυζαντινῶν χειρογράφων. Ἀπὸ πατύρους ἔχομεν ἐλάχιστα σπαράγματα.

Χωρία τοῦ Δημοσθένους ἐχρησιμοποίησαν ἀπὸ πολλοὺς Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς, ὅπως τὸν Θωμᾶν μάλιστα, τὸν Ἰωάννην Δοκειανόν, ὁ ὁποῖος στὸ ἐγκώμιόν του στὸν Κωνσταντῖνον Παλαιολόγον χρησιμοποιοῦν πλῆθος χωρίων, τὸν Ἰωάννην Γλυκύν, τὸν Θεόδωρον Μετοχίτην, ὁ ὁποῖος συγκρίνει τὸν Δημοσθένη πρὸς τὸν Ἀριστείδην.

Ὁ Δημοσθένης ἐδίδασκετο στὰ σχολεῖα. Γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς μιμνήσεως ἔχουν συνταχθῆ Λεξικά τοῦ Δημοσθένους, ὅπως ὁ Μαρκιανὸς κώδιξ 433, τοῦ ΙΓ΄ αἰ. Ἀκόμη, χωρία τοῦ Δημοσθένους ἐχρησιμοποίησαν στὰ Προγυμνάσματα, ὡς «*χρεία*», δηλαδὴ ὡς σύντομος ἀπόδοσις ἑνὸς λόγου γιὰ ἐπωφελεῖ σκοπὸν, ὅπως τὸ πασίγνωστον «*δεῖ δὴ χρημάτων καὶ ἄνευ τούτων οὐδὲν ἔστι γενέσθαι τῶν δεόντων*». Ἐνῶ ὁ Λιβάνιος συντάσσει ἠθοποιῶν μὲ θέμα: *Τίνας ἂν εἴποι λόγους Αἰσχίνης ἐν τῇ φυγῇ τοῦ Δημοσθένους διδόντος αὐτῷ ἐφόδιον*.

Ἐπίσης μεγάλος εἶναι καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν βυζαντινῶν χειρογράφων τὰ ὁποῖα παραδίδουν λόγους τοῦ Ἰσοκράτους. Μεταξὺ αὐτῶν διακρίνεται ὁ ἀρχαιότερος καὶ σημαντικὸς Βατικανὸς κώδιξ 65, ὁ ὁποῖος ἐγράφη τὸ 1063. «*Ἐτελειώθη ἡ βίβλος αὕτη παρὰ Θεοδώρου ὑπάτου καὶ βασιλικοῦ νοταρίου γραφεῖσα οἰκείᾳ χειρὶ αὐτοῦ μηνὶ ἀπριλίῳ κς΄, ἰνδ. α΄, τοῦ ἁγίου ... ἀρίου ἔτους ρφοα΄ (=1063). Κύριε βοήθει τῷ τούτῳ γράψαντι, ἀμήν*».

Πέρα τῆς πλουσίας χειρογράφου παραδόσεως τῶν λόγων τοῦ Ἰσοκράτους, τὸ σημαντικὸν εἶναι ὅτι λόγοι του ἐπηρεάζουν συνεχῶς καθ' ὅλην τὴν διαδρομὴν τῆς Βυζαντινῆς Γραμματείας τοὺς διαφόρους συγγραφεῖς. Ὁ Φώτιος χρησιμοποιοῦν τὸν Πρὸς Νικοκλέα λόγον τοῦ Ἰσοκράτους γιὰ τὴν περίφημον Πρὸς Μιχαὴλ τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας ἐπιστολήν του. Ὁ συγγραφεὺς τοῦ ποιήματος «*Βαρλαάμ καὶ Ἰωάσαφ*» πρέπει νὰ ἐπηρεάσθη ἀπὸ τὸν Ἰσοκράτην, καθὼς καὶ τὸν Μ. Βασίλειον καὶ τὸν Γρηγόριον τὸν Θεολόγον. Ὁ Χοῦμος ἔχει πρότυπον τὸν Ἰσοκράτην.

Ἄλλ' ἐκεῖ ὅπου εἶναι ἐμφανὴς ἡ ἐπίδρασις τοῦ Ἰσοκράτους εἶναι στὰ «*Κάτοπτρα Ἡγεμόνων*». Δηλαδὴ στοὺς συμβουλευτικὸς πρὸς τὸν βασιλέα λόγους γιὰ τὴν περαιτέρω διαγωγὴν του πρὸς τοὺς ὑπηκόους του. Ὅλα τὰ βυζαντινὰ *Κάτοπτρα ἠγεμόνων* βασίζονται στοὺς

λόγους του Ίσοκράτους *Πρὸς Εὐαγόραν*, τους δύο *Πρὸς Νικοκλέα*, καθώς και στὸν ἀποδιδόμενον στὸν Ίσοκράτη λόγον *Πρὸς Δημόνικον*. Βεβαίως οἱ λόγοι αὐτοὶ τοῦ Ίσοκράτους διαμορφώνονται πλέον μὲ τὸ νέον πνεῦμα, τὸ Χριστιανικόν, τὸ ὁποῖον ἔντονα τονίζεται καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ Βυζαντίου, ἀπὸ τὸν Ἀγαπιτὸν Διάκονον, τῆς ἐποχῆς τοῦ Ίουστινιανοῦ, ἕως τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ τὸν Β'. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ἡ διατύπωσις τοῦ Συνεσίου εἰς τὸν *Περὶ Βασιλείας* λόγον, τὸν ὁποῖον ἀπευθύνει στὸν βασιλέα Ἀρκάδιον (399), «*βασιλέως μὲν ἐστὶ τρόπος ὁ νόμος, τυράννου δὲ ὁ τρόπος νόμος*», ἔχει ἀνάλογον στὸν *Πρὸς Δημόνικον* λόγον «*ἰσχυρότατον μέντοι νόμον ἡγοῦ τὸν ἐκείνων* (δηλαδὴ τῶν βασιλέων) *τρόπον*».

Καὶ τοῦ Ίσοκράτους διεμορφώθησαν λεξικά, γιὰ νὰ διευκολύνουν τοὺς ρήτορες. Ὅπως ἐπίσης στὰ *Προγυμνάσματα* τοῦ Ἀφθονίου καὶ τοῦ Λιβανίου ἐχρησιμοποιήθη μεταξὺ ἄλλων ὡς χρεία τὸ χωρίον τοῦ Ίσοκράτους «*ὅτι παιδείας αἰ μὲν ῥίζαι πικραῖ, οἱ δὲ καρποὶ ἡδεῖς*».

Ὁ Φώτιος ἐκφράζεται μὲ ἐνθουσιασμὸν διὰ τὸν Ίσοκράτην: «*Τῶν δὲ λόγων αὐτοῦ τὸ εὐκρινὲς καὶ σαφὲς καὶ μεμελετημένον πᾶσι δῆλον καὶ ὡς ἐπανθεῖ αὐτοῖς οὐ μόνον ἔμφυτον ἀλλὰ καὶ κομμωτικὸν κάλλος. Οὐ μέντοι γε πολυσχήμεν ὁ ἀνὴρ, οὐδὲ ταῖς κατὰ τὸ σχῆμα τροπαῖς ποικιλλόμενος· διὸ καὶ δι' ἐνδειαν τῆς ἐν τούτοις μεταβολῆς οὐδ' ἐναγώνιος. Ίσοκρατικὴ δὲ καὶ τῶν ἐν τοῖς λόγοις ὑποστάσεων ἡ συνέχεια*».

Ἄλλωστε, ὁ Ίσοκράτης εὐρίσκεται πλησιέστερον πρὸς τὴν βυζαντινὴν ιδεολογίαν, ἀφοῦ μὲ τὴν ρητορικὴν του δεινότητα προσεπάθησε νὰ ἐπηρεάσῃ τὴν πολιτικὴν τῆς Ἀθηναϊκῆς Δημοκρατίας νὰ ἀποδεχθῆ τὴν κυριαρχίαν τῶν Μακεδόνων, γιὰ τὴν ἐπίτευξιν τῆς ἐνότητος τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Ὁ Αἰσχίνης καταλέγεται τρίτος μεταξὺ τῶν ρητόρων, μετὰ τὸν Δημοσθένη καὶ τὸν Ίσοκράτη, καὶ ἔβδομος μεταξὺ τῶν πεζογράφων. Ἔχει μίαν παράδοσιν 16 παπύρων ποὺ χρονολογοῦνται κυρίως κατὰ τὸν Β' αἰ. μ.Χ. καὶ ἐνὸς τοῦ Ε' αἰ. μ.Χ. καὶ ἓνα ἀξιόλογον ἀριθμὸν χειρογράφων κωδίκων, οἱ ὁποῖοι χρονολογοῦνται, πλὴν ἐνὸς τοῦ Ι' αἰ., μετὰ τὸν ΙΓ' αἰ. Ἀρχαιότερος σωζόμενος κώδιξ εἶναι ὁ Coislinianus 249, τοῦ Ι' αἰ., τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Γαλλίας στὸ Παρίσι. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κείμενον τοῦ Αἰσχίνου, παραδίδονται καὶ σχόλια στὴν ὅρα.

Ὁ Αἰσχίνης, ἀντίθετος τοῦ Δημοσθένους καὶ κατὰ τὸν Λιβανίου κατώτερός του, δὲν ἐγνώρισε μεγάλην ἀπήχησιν. Πάντως ὁ Φώτιος παρέχει πληροφορίες καὶ κρίσεις γι' αὐτόν, ἡ Σοῦδα διαθέτει λῆμμα, ὁ Ἰωάννης Τζέτζης (ΙΒ' αἰ.) τὸν ἀνέγνωσεν, ὁ Γρηγόριος Κορίνθου τὸν χρῆσιμοποιεῖ.

Τοῦ Λυκούργου παραδίδονται δύο τεμάχια παπύρων καὶ μερικὰ χειρόγραφα, ἀπὸ τὸν ΙΔ' αἰ. καὶ κατόπιν. Ἀρχαιότεροι φαίνεται ὅτι εἶναι οἱ κώδικες τῆς Bodleian βιβλιοθήκης στὴν Ὁξφόρδη Auctarius T.2.8, τοῦ ΙΔ' αἰ., ὁ ὁποῖος πιθανῶς προέρχεται ἐξ Ἁγίου Ὁρους, καὶ ὁ ὁποῖος παραδίδει καὶ ἄλλων ρητόρων λόγους, ὅπως τοῦ Δεινάρχου, τοῦ Ἀντιφώντος, τοῦ Λιβανίου, καθώς καὶ ὁ χρονολογούμενος τὸ ἔτος 1320 κώδιξ τῆς Βρετανικῆς Βιβλιοθήκης Burneianus 95, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν εὐρέθη στὴν Μονὴν Βατοπεδίου καὶ τὸ 1803 ὁ Ἀλέξανδρος Χαντζερῆς τὸν ἐδώρησε στὸν Cripps καὶ ἐν συνεχείᾳ κατετέθη στὴν Βρετανικὴν Βιβλιοθήκην. Στὴν ἰδίαν Βιβλιοθήκην φυλάσσεται καὶ ἓνα ἄλλο χειρόγραφον τοῦ ρήτορος Λυκούργου, τὸ ὁποῖον εἶχε γραφῆ ἀπὸ τὸν Μᾶρκον Μουσοῦρον στὴν Φλωρεντίαν. Ἡ Σοῦδα γνωρίζει τὸν Λυκούργον, ἀλλὰ ἀπὸ δευτερεύουσες πηγές.

Εἶναι ἐνδιαφέρον ἀλλὰ καὶ σημαντικὸν γιὰ πολλοὺς λόγους ὅτι στὸ ἐπιγραφόμενον Ρωμαϊκὸν Κράτος τοῦ Βυζαντίου οὐδεὶς γνωρίζει τὰ ἔργα τῶν μεγάλων Ρωμαίων ρητόρων, τοῦ Κικέρωνος ἢ τοῦ Κάτωνος, οὔτε χειρόγραφόν των ἐγράφη ποτὲ στὸ Βυζάντιον.

Ἀπὸ τοὺς λοιποὺς Ἀρχαίους Ἑλληνες ρήτορες, ὁ Ἀριστείδης καὶ ὁ Λυσίας γνωρίζονται περισσότερο στὸ Βυζάντιον. Ὁ Ἀριστείδης εἶχε τὴν εὐνοίαν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Καισαρείας Ἀρέθα (τέλη Θ' αἰ. – ἀρχαὶ Ι' αἰ.), ὁ ὁποῖος ἐχρηματοδότησε τὴν ἀντιγραφὴν τοῦ κώδικος ἔργων τοῦ Ἀριστείδου, τοῦ σημερινοῦ Βατικανοῦ Ἑλληνικοῦ 1298. Ἡ λοιπὴ χειρόγραφος παράδοσις τῶν ἔργων του χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν ΙΔ' αἰ. καὶ κατόπιν. Ὁ Θωμᾶς μάλιστα (ΙΔ' αἰ.) ἀπὸ ἰδικές του ἀναγνώσεις παρέχει χωρία τοῦ Ἀριστείδου στὸ ἔργον του *Ἐκλογή* (ἢ *Ἐκλογαί*) *ὀνομάτων καὶ ρητόρων Ἀττικῶν*. Ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης (ΙΔ' αἰ.) συγκρίνει τὸν Ἀριστείδην πρὸς τὸν Δημοσθένη, καὶ ὑπερτερεῖ βεβαίως ὁ Δημοσθένης. Τὸν Ἀριστείδην ἀνεγνώσε καὶ ὁ Φώτιος: *«Ἀνεγνώσθη Ἀριστείδου ὁ Παναθηναϊκός. Ἐκλογὴν ὑπέχων ῥημάτων τε καὶ ὀνομάτων καὶ περιόδων ἀλλὰ καὶ νοημάτων εἰς δεινότητα καὶ κάλλος διεσκευασμένων»*.

Ὁ Λυσίας μὲ μικρὰν σχετικῶς χειρόγραφον παρουσίαν εἶναι γνωστὸς στὸν Ἰωάννην Τζέτζην, ἐνῶ ἡ Σοῦδα τὸν γνωρίζει ἀπὸ Λεξικά.

Ἐπίλογος

Εἶναι ἐνδιαφέρον ἀλλὰ καὶ σημαντικό γιὰ πολλοὺς λόγους ὅτι στὸ ἐπιγραφόμενον Ρωμαϊκὸν Κράτος τοῦ Βυζαντίου οὐδεὶς γνωρίζει τὰ ἔργα τῶν μεγάλων Ρωμαίων ρητόρων, τοῦ Κικέρωνος ἢ τοῦ Κάτωνος, οὔτε χειρόγραφόν των ἐγράφη ποτὲ στὸ Βυζάντιον. Καὶ ὅταν ὁ Ἰωάννης Μαλάλας ἀναφέρει τὸν Κικέρωνα, τὸν συγχέει μὲ τὸν Σαλλούστιον, τοὺς ὁποῖους ἀποκαλεῖ *«σοφωτάτους Ρωμαίων ποιητάς»*. Θὰ φθάσωμεν στὰ τέλη τοῦ ΙΓ' αἰ. καὶ τὴν ἀρχὴν τοῦ ΙΔ' αἰ., γιὰ νὰ μεταφράσῃ ὁ Μάξιμος Πλανούδης, ὁ ὁποῖος εἶχε σπουδάσει καὶ στὴν Ἰταλίαν, στὰ ἑλληνικὰ τὸ *Somnium Scipionis* τοῦ Κικέρωνος καὶ τὰ *Ἀποφθέγματα* τοῦ Κάτωνος.

Καὶ τὸ γεγονός ἀυτὸ σημαίνει ἀκριβῶς ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ἠσθάνοντο ἀπόγονοι καὶ μόνον Ἑλλήνων, Ἑλληνες, παρὰ τὴν ὀνομασίαν Ρωμαῖοι.

Ἐλέχθη στὴν ἀρχὴ ὅτι ἡ Ρητορικὴ ἐγεννήθη καὶ ἀνεπτύχθη κατὰ τὴν περίοδον τῆς Ἀθηναϊκῆς Δημοκρατίας καὶ ὅτι κατόπιν, ἐπὶ Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς καὶ τῆς Ρωμαιοκρατίας, ὑστέρησαν ὀπωσδήποτε τὸ συμβουλευτικὸν (ἐφ' ὅσον δὲν ὑπῆρχε Βουλὴ) καὶ τὸ δικανικὸν εἶδος (ἐφ' ὅσον ἡ ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης ἀπετέλει λειτουργίαν τοῦ βασιλέως). Καὶ ἀπέμενε μόνον τὸν ἐπιδεικτικὸν εἶδος γιὰ τὰ ἐγκώμα καὶ τοὺς Πανηγυρικούς. Ὅμως γιὰ τὸ Βυζάντιον, ἐνῶ δὲν ὑπῆρχε Βουλὴ, ὑπῆρχεν ἡ Ἐκκλησία. Ὑπῆρχεν ὁ ἄμβων μὲ τὸ κίρυγμα καὶ τὴν κατήχησιν. Ἡ λεγομένη Ὀμιλητικὴ, ἡ ὁποία στὴν οὐσία ἦταν Ἐκκλησιαστικὴ Ρητορικὴ, ἐξηρτάτο κατὰ τὴν μορφήν ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν ρητορικὴν, τὴν ὁποίαν καὶ ἐκαλλιεργοῦσε. Αὐτὸ δὲ εἶναι ἐμφανέστερον ἀπὸ τὸν Θ' αἰ. καὶ κατὰ τοὺς Παλαιολογεῖους χρόνους.

Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ρητορικὴ ἥλλαξε

κατὰ τὸ περιεχόμενον (προσέλαβε χριστιανικὸν περιεχόμενον), ἀλλὰ διετήρησε τοὺς κανόνες τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Ρητορικῆς. Καὶ δὲν ἠσθάνθησαν τὴν ἀνάγκην νὰ δημιουργήσουν μίαν ἰδιαιτέραν Ἐκκλησιαστικὴν Ρητορικὴν. Ἐξ ἄλλου, στὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας ὠργανώθησαν Σύνοδοι, Οἰκουμενικά, Τοπικά, ὑπῆρξαν ἀντιπα-

ραθέσεις μὲ αἵρετικούς, σχισματικούς. Γιὰ τὴν ἀντιμετώπισιν καὶ τὴν διεξαγωγὴν τῶν συζητήσεων καὶ τῶν ἐργασιῶν ἐχρειάζοντο κατηρητισμένοι στὴν Ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν Ρητορικὴν ἐκφρασταί. Πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτὴν, τῆς ἀποδοχῆς τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Ρητορικῆς, εἶχε βοηθήσει ὁ Μ. Βασίλειος μὲ τὴν παραίνεσίν του *Πρὸς τοὺς νέους ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῦντο λόγων.* «Καὶ ῥητόρων δὲ τὴν περὶ τὸ ψεύδεσθαι τέχνην οὐ μίμνῃμεθα. Οὔτε γὰρ ἐν δικαστηρίοις οὔτε ἐν ταῖς ἄλλαις πράξεσιν ἐπιτίθειον ἡμῖν τὸ ψεῦδος τοῖς τὴν ὀρθὴν ὁδὸν καὶ ἀληθῆ προελομένοις τοῦ βίου, οἷς τὸ μὴ δικάζεσθαι νόμῳ προστεταγμένον ἐστίν· ἀλλ' ἐκεῖνα αὐτῶν μᾶλλον ἀποδεξόμεθα, ἐν οἷς ἀρετὴν ἐπῆνεσαν ἢ πονηρίαν διέβαλον».

Ἀλλὰ καὶ οἱ ἄνθρωποι τῆς διοικήσεως ἔπρεπε νὰ εἶναι κατηρητισμένοι στὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν Ρητορικὴν. Ἡ κατάρτισις στὴν Ρητορικὴν καὶ στὸ ὕφος μὲ βάσιν τὰ ἀρχαία πρότυπα ἀποτελοῦσε ἀναπόσπαστον τμῆμα τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν ἀνωτέρων κρατικῶν λειτουργῶν. Τὰ στελέχη τῆς αὐτοκρατορικῆς καὶ τῆς πατριαρχικῆς αὐλῆς ὄφειλαν νὰ εἶναι σὲ θέσιν νὰ καταγράφουν ὀρθῶς ὅ,τι τοὺς

Ἡ κατάρτισις στὴν Ρητορικὴν καὶ στὸ ὕφος μὲ βάσιν τὰ ἀρχαία πρότυπα ἀποτελοῦσε ἀναπόσπαστον τμῆμα τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν ἀνωτέρων κρατικῶν λειτουργῶν.

ὑπηγόρευαν καὶ ἀκόμη νὰ καταρτίζον τὰ προσχέδια τῶν χρυσοβούλλων λόγων καὶ τῶν σιγιλίων καὶ νὰ καθαρογράφουν ὠρθογραφημένα γράμματα. Γι' αὐτὸ στὸ ἐκπαιδευτικὸν σύστημα ἐπέμεναν πολὺ στὴν διδασκαλίαν τῆς Ρητορικῆς, καὶ ὁ γραμματικός (δηλαδὴ ὁ ἀντίστοιχος σήμερον Καθηγητῆς τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως) ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ διδάσκη τὴν *Τέχνην Ρητορικὴν* τοῦ Ἐρμογένους καὶ τὰ *Προγυμνάσματα* τοῦ Ἀφθονίου.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Γ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ
Ὁμότ. Καθηγ. Πανεπ. Ἀθηνῶν

ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΕΠΙΚΙΝΔΥΝΟ ΓΙΑ ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΤΟ FACEBOOK!

«Υπό τὸ μηδέν» φαίνεται νὰ κινεῖται ἡ κοινωνικὴ εὐθύνη τοῦ Facebook καὶ τοῦ ἰδιοκτῆτη του Μὰρκ Ζούκερμπεργκ, παρὰ τὶς ἀλλεπάλληλες καταγγελίες τῶν τελευταίων μηνῶν γιὰ τὴν ἐπικινδυνότητα τοῦ δημοφιλέστερου κοινωνικοῦ δικτύου τοῦ Internet μὲ τὰ 1,2 δισ. μέλη.

Συγκεκριμένα, σὲ μιὰ πρωτοφανῆ κίνηση, τὸ Facebook ἀνακοίνωσε στὶς 16 Ὀκτωβρίου τὴ χαλάρωση τῶν ρυθμίσεων ἀπορρήτου τῶν ἀνήλικων χρηστῶν του, ἡλικίας 13-17 ἐτῶν, οἱ ὁποῖοι μποροῦν πλέον νὰ ἀνταλλάσσουν δεδομένα, φωτογραφίες, βίντεο καὶ σχόλια μὲ ὅλους τοὺς ἐνήλικες χρῆστες τοῦ διαδικτύου!

Ἔτσι, ἐνήλικοι ἄγνωστοι στὰ παιδιὰ-χρῆστες, ἀκόμη καὶ οἱ πιὸ ἐπικίνδυνοι, θὰ μποροῦν πιά νὰ τὰ «ἀκολουθοῦν» στὸ Facebook, διαβάζοντας ὅσα αὐτὰ ἀναρτοῦν στὶς σελίδες τους! Μέχρι σήμερα, οἱ ἀνήλικοι χρῆστες τοῦ Facebook μποροῦσαν νὰ κοινοποιοῦν ὅσα δεδομένα ἤθελαν μόνο στοὺς φίλους τους, ἢ τὸ πολὺ-πολὺ στοὺς φίλους τῶν φίλων τους.

Στὴν ἀνακοίνωσή του, τὸ Facebook προσθέτει ὅτι αὐτὴ ἡ ἄμεσα ἐφαρμοσμένη ἀπόφασί του «θὰ βελτιώσει τὴν ἐμπειρία τῶν ἐφήβων στὸ Facebook».

Ἐπιπλέον, προσθέτει ὅτι ἔλαβε δύο περιοριστικὰ μέτρα, μᾶλλον ἀνώφελα. Πρῶτον, ὅ,τι θὰ ἀνεβάζει στὴ σελίδα του ἕνας ἀνήλικος χρήστης – νέο μέλος τοῦ δικτύου θὰ προβάλλεται μόνο στοὺς φίλους του. Καί, δεύτερον, ὅταν ὁ ἀνήλικος χρήστης ἀποφασίσει νὰ ἀξιοποιήσει τὴ χαλάρωση τῶν ρυθμίσεων ἀπορρήτου καὶ νὰ ἐπιτρέψει σὲ ὅλα τὰ μέλη τοῦ Facebook νὰ ἔχουν πρόσβα-

ση στὴ σελίδα του, θὰ λαμβάνει ἕνα προειδοποιητικὸ μῆνυμα γιὰ τὸ ποῖον ἀντίκτυπο θὰ ἔχει ἡ ἀλλαγὴ ποὺ ἀποφασίζει... Οὐσιαστικά, τὸ Facebook λέει στὰ παιδιά ὅλου τοῦ κόσμου, «Σὰς ἀφίνουμε πλέον νὰ ἐκτεθεῖτε δημόσια καὶ παγκόσμια!»

Πέντε μόνο μέρες μετὰ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀπροσδόκητη ἐξέλιξη, τὸ Facebook προέβη καὶ σὲ μιὰ ἄλλη ἀλόγιστη κίνηση. Ἀποφάσισε τὴν ἄρση τῆς προσωρινῆς ἀπαγόρευσης ποὺ εἶχε ἐπιβάλλει γιὰ τὴν ἀνάρτηση βίντεο μὲ περιεχόμενο σκληρῆς βίας, ὑπὸ τὸν ὄρο ἡ ἀνάρτηση νὰ γίνεται γιὰ τὴν καταδίκη καὶ ὄχι γιὰ τὴν ἐξύμνηση ὧσων ἀπεικονίζονται!

«Τὸ Facebook εἶναι μέρος ὅπου ὁ κόσμος μοιράζεται τὶς ἐμπειρίες του, εἰδικὰ ὅσες σχετίζονται μὲ ἀμφιλεγόμενα γεγονότα, ὅπως ἡ παραβίαση ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, πράξεις τρομοκρατίας καὶ ἄλλες πράξεις βίας», ἀναφέρει ἡ ἀνακοίνωση. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὸ Facebook ἐπιτρέπει σὲ τρομοκράτες καὶ πάσης φύσεως ἐγκληματίες νὰ ἀναρτοῦν τὰ «ἔργα» τους, ὅπως στυγερὲς δολοφονίες, ἀκόμη καὶ ἀποκεφαλισμούς, γιὰ νὰ τὰ «μοιραστοῦν» μαζί μας...

Ἐπίκαιρες, λοιπόν, ὅσο ποτέ, εἶναι κάποιες ἀπὸ τὶς συμβουλές ποὺ δίνουν ὁ Εὐρωπαϊκὸς Ὄργανισμὸς γιὰ τὴν Ἀσφάλεια Δικτύων καὶ Πληροφοριῶν (ENISA) καὶ τὸ Ἑλληνικὸ Κέντρο Ἀσφαλοῦς Διαδικτύου πρὸς τοὺς γονεῖς, οἱ ὁποῖοι πρέπει νὰ μάθουν στὰ παιδιά τους ὅτι:

– Οἱ πληροφορίες ποὺ δημοσιεύουν στὶς ἴστοσελίδες κοινωνικῆς δικτύωσης εἶναι δημόσια προσπελάσιμες, δηλαδή εἶναι κτῆμα ὅλων τῶν χρηστῶν τοῦ δι-

ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΤΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

αδικτύου, και συνεπώς δεν πρέπει να προβάλλουν προσωπικά στοιχεία, φωτογραφίες, και γενικώς δεδομένα που ενδέχεται να τα φέρουν σε δύσκολη θέση.

- Άκόμη κι αν διαγράφουν τις πληροφορίες ή και ολόκληρη την ιστοσελίδα τους, αυτές θα έχουν ήδη διακινηθεί στο διαδίκτυο προς κάθε κατεύθυνση.

- Δεν πρέπει να αναρτούν φωτογραφίες τους στις οποίες φαίνεται καθαρά ο τόπος όπου βρίσκονται (π.χ. σπίτι, σχολείο, καφετέρια). Όσο πιο έστιασμένες είναι οι φωτογραφίες στα πρόσωπα, τόσο πιο ασφαλή είναι τα παιδιά.

- Πρέπει να προσέχουν ποιους

προσθέτουν ως φίλους στην ιστοσελίδα τους, γιατί αυτοί αποκτούν πρόσβαση στα δεδομένα που εμφανίζονται στην ιστοσελίδα.

- Αν εννοχληθούν ή προσβληθούν από κάποιο μήνυμα ή καταλάβουν ότι η ιστοσελίδα τους έχει παραβιαστεί, να το καταγγείλουν άμεσα στους γονείς τους ή στην ενσωματωμένη μέθοδο καταγγελιών της ιστοσελίδας κοινωνικής δικτύωσης στην οποία είναι μέλη.

- Δεν πρέπει να δίνουν σε κανέναν τον κωδικό πρόσβασης στο προφίλ τους, καθώς όποιος αποκτά πρόσβαση σε αυτό μπορεί να διαχειριστεί όλα τα δεδομένα του.

ΜΑΚΗΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

ΑΝΤΙΔΡΑΣΙΣ ΣΤΗΝ ΑΠΟΔΟΜΗΣΙ ΤΩΝ ΘΕΑΤΡΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Δύο δημοσιεύματα σχετιζόμενα με την τέχνη του θεάτρου μας δίνουν ελπίδες πως άγνοφάίνεται κάποια αντίδρασις τών υγιών θεραπόντων αὐτῆς τῆς τέχνης ἔναντι τών διεστραμμένων καὶ διαστροφῶν αὐτῆς (βλ. καὶ παλαιότερο σημείωμά μας: «Θέατρο: Σχολεῖο ἢ σχολεῖο;»¹).

Στὶς ἡμέρες μας διαπιστώνομε μὴ προσπάθεια κάποιων αὐτοαποκαλυμμένων προοδευτικῶν καὶ ρηξικελεύθων σκηνοθετῶν καὶ ἠθοποιῶν νὰ «ἐπικαιροποιήσουν» ἢ νὰ «ἐκσυγχρονίσουν» τὰ κλασικὰ θεατρικὰ κείμενα. Ἄλλοτε τὸ κίνητρό τους εἶναι ἄγνῳ, κι ἄλλοτε ἀνεβάσουν τὰ «πειραγμένα» θεατρικὰ ἔργα ὡς πρόκλησι, γιὰ νὰ κερδίσουν προσώρας τὰ φῶτα τῆς δημοσιότητος. Ἡ ἀποδόμησις καὶ ἀλλοίωσις τοῦ θεατρικοῦ κειμένου γίνεται μὲ ποικίλα σκη-

νοθετικὰ εὐρήματα. Ἐπὶ παραδείγματι, σὲ ἀρχαία τραγωδία, πρὶν ἀπὸ χρόνια στὴν Ἐπίδουρο, ἠθοποιὸς ἀναψε σιγάρο καὶ κάπνισε, γιὰ νὰ καταστή τὸ κείμενο τῆς τραγωδίας «σημερινό» καὶ «σύγχρονο». Ἡ ἀντίληψις αὐτὴ ὑποδηλώνει ὅτι ὁ σκηνοθέτης δὲν πιστεύει στὴ δύναμι τοῦ λόγου τοῦ θεατρικοῦ κειμένου καὶ προσπαθεῖ μὲ τὴ χρῆσι αἰσθητικῶν ἐρεθισμάτων καὶ σκηνοθετικῶν εὐρημάτων νὰ τὸν ἐνισχύσῃ ἢ νὰ τὸν ὑποκαταστήσῃ.

Ἐπάρχει, ὅμως, καὶ μὴ κατηγορία σκηνοθετῶν οἱ ὅποιοι κυριολεκτικῶς κατακρευοῦν τὰ θεατρικὰ κείμενα. Σὲ μὴ τέτοια θεατρικὴ κακοῦργια ἀντέδρασε εὐθαρσῶς ὁ παλαίμαχος θεατράνθρωπος κ. Στέφανος Ληναῖος μὲ παρέμβασι - ἄρθρο του στὴν *Καθημερινή* (4.8.2013). Σὲ αὐτὸ ἐπέκρινε τὴν κακοποίησι-παραποίησι τοῦ

¹ Ἀκτίνες 647 (Ἰανουάριος 2004), σελ. 26-27.

έργου του Ίψεν «Ο έχθρος του λαού» ή όποια ἔγινε ἀπὸ γερμανὸ σκηνοθέτη στὸ πλαίσιο τοῦ Φεστιβάλ Ἀθηνῶν τὸ καλοκαίρι ποὺ μᾶς πέρασε. Σταχυολογοῦμε μερικὲς ἀπὸ τὶς εὐστοχες κρίσεις του:

«Συμφωνοῦμε καὶ πλειοδοτοῦμε στὴν ἀπόλυτη ἐλευθερία τῶν θεατρανθρώπων νὰ ἐρμηνεύσουν ὅπως θέλουν ἓνα κλασικὸ ἔργο. Αὐτὸ κάναμε κι ἐμεῖς, 42 χρόνια πρὶν, τὸν Ὀκτώβρι τοῦ 1971, παρουσιάζοντας ἓναν πειραματικὸ Οἰδίποδα, ὄχι ὅμως τοῦ Σοφοκλῆ, ἀλλὰ ἓνα ἔργο βασισμένο στὸν μῦθο τοῦ Σοφοκλῆ ... [Ὁ γερμανὸς σκηνοθέτης] γιὰ νὰ φέρει στὶς μέρες μας καὶ νὰ τὸ “ἐμπεδώσει” στοὺς θεατῆς, ... ἀνάγκασε τοὺς ἠθοποιούς νὰ οὐρλιάζουν συνέχεια καὶ χωρὶς κανένα λόγο, ἔβαλε μουσικὲς ποὺ κούφαναν τ’ αὐτιά μας, καὶ μὲ ἓναν κραυγαλέο νατουραλισμὸ βρώμισε ὄχι μόνον τὴ σκηνή, ἀλλὰ καὶ τὰ πρόσωπα καὶ τὰ σώματα τῶν ἠθοποιῶν ... Συνολικὰ μετέφερε τὸ ἔργο στὴν περιθωριακὴ, ψυχασθενῆ, παρακμιακὴ ἐποχὴ μας καὶ δίδαξε ἢ ἀνάγκασε, δυστυχῶς, ἰδιαίτερα τὸν ἥρωα, νὰ παίξει τόσο ὑστερικά, τόσο ἄναρχα, τόσο κωμικὰ πολλὰς φορὲς, ὥστε ὅλα τὰ λόγια του ἔχαναν πλέον ὅποιαδήποτε ἀξία».

Σὲ ἄλλο δημοσίευμα, ὁ κριτικὸς τοῦ θεάτρου κ. Σπύρος Παγιατάκης (*Καθημερινή* 6.10.2013) μᾶς ἐνημερώνει γιὰ ἓνα νεοεκδοθὲν βιβλίον ἑνὸς ἄλλου γερμανοῦ (μὲ μαρξιστικὴ κοσμοθεωρία) κριτικοῦ θεάτρου. «Τὸ βιβλίον αὐτὸ ἀμφισβητεῖ σφόδρα, καὶ μάλιστα μὲ ἐπιθετικὸ τρόπο, τὰ ἐπὶ σκηνῆς μοντέρνα ... Τὸ λεγόμενον μοντέρνο θέατρο εἶναι –λέει– ἀπελπιστικὰ ξεπερασμένο καὶ –παρακαλῶ πολὺ– τονίζει νὰ ξαναγυρίσουμε στὸν ρεαλισμὸ, κι ἂς ἀφήσουμε ξοπίσω μας τὰ ἐξεζητημένα καὶ περιπλοκά “συνθηματικά”, ποὺ

Στὴν ἔξαψι τῶν αἰσθήσεων τοῦ θεατοῦ, ἀλλὰ κυρίως στὴν ἀποδόμησι, παραποίησι καὶ διαστρέβλωσι τῶν θεατρικῶν κειμένων, τὰ ὅποια γιὰ αἰῶνες ἐδίδασκαν καὶ προέβαλλαν ὑγιεῖς ιδέες καὶ ἀνώτερες στάσεις ζωῆς, χρειάζεται ἀντίστασις καὶ ἀντίδρασις.

ἔχουν σκοπὸ τὸν ἐντυπωσιασμὸ καὶ τὸ ἐπιδερμικὸ ξάφνιασμα τοῦ κοινοῦ. Καὶ εἶναι πολλοὶ οἱ Γερμανοὶ σκηνοθέτες ποὺ ἔκαναν τεράστιο ὄνομα, “ἀποδομῶντας” κλασικὰ καὶ μοντέρνα κείμενα».

Στὴν ἔξαψι τῶν αἰσθήσεων τοῦ θεατοῦ, ἀλλὰ κυρίως στὴν ἀποδόμησι, παραποίησι καὶ διαστρέβλωσι τῶν θεατρικῶν κειμένων, τὰ ὅποια γιὰ αἰῶνες ἐδίδασκαν καὶ προέβαλλαν ὑγιεῖς ιδέες καὶ ἀνώτερες στάσεις ζωῆς, χρειάζεται ἀντίστασις καὶ ἀντίδρασις. Κι ὄχι μόνον μὲ δημοσιεύματα, ὅπως τὰ ἀνωτέρω, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ ἀνέβασμα θεατρικῶν ἔργων ἀπὸ τὴν πλουσία παράδοσι τοῦ γένους μας, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι τὰ προσφάτως ἐξαιρετικῆς ποιότητος ἀνεβασμένα – δραματοποιημένα ἔργα «Ἡ φόνισσα» τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, «Τὸ ἀμάρτημα τῆς μητρὸς μου» τοῦ Γεωργίου Βιζυνοῦ καὶ «Ἡ γυναῖκα τῆς Ζάκυνθος» τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ. Κατ’ αὐτὸν τὸν τρόπον ἀποστομώνονται οἱ ἀποδομητῆς τῶν θεατρικῶν κειμένων λόγοις καὶ ἔργοις.

I. K. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

80 ΧΡΟΝΙΑ Χ.Φ.Ε.

Αγαπητές Ακτίνες,

Στις 19 Οκτωβρίου, Σάββατο βράδυ, στη μεγάλη αίθουσα εκδηλώσεων του κτηρίου του Συλλόγου Ὁρθόδοξου Ἐσωτερικῆς Ἱεραποστολῆς «Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος», Καρύτση 14, ποῦ ἦταν κατάμεστη ἀπὸ πλῆθος προσώπων ὄλων τῶν ἡλικιῶν, ἐορτάσθηκαν τὰ 80χρονα τῆς πνευματικῆς πορείας τῆς Χριστιανικῆς Φοιτητικῆς Ἑνώσεως (Χ.Φ.Ε.), ποῦ ἔχει ἀναπτυχθεῖ καὶ λειτουργεῖ μέσα στὴν πνευματικὴ ἀτμόσφαιρα τῆς Ἀδελφότητος Θεολόγων «Ζωή» καὶ τῶν συνεργατῶν της.

Ἦδη, τὸ ἡμερολόγιο τῆς Χ.Φ.Ε. γιὰ τὸ 2013 καὶ τὸ 104^ο τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ *Παρεμβολή* τῆς Χ.Φ.Ε. –τὸ πρῶτο γιὰ τὸ 2013– μᾶς εἶχαν εἰσαγάγει στὴν ψηλάφηση τοῦ ἔργου ποῦ ἔχει συντελεσθεῖ ἀπὸ τοὺς πρωτοπόρους νεαροὺς πνευματικοὺς ἀγωνιστὲς τῶν δύσκολων ἀλλὰ ἥρωικῶν πρώτων δεκαετιῶν.

Οἱ ὀλιγόλεπτες, ἀλλὰ ἐνδεικτικὲς καὶ χαρακτηριστικὲς λεπτομέρειες φοιτητικῶν γεγονότων καὶ βιωμάτων ποῦ παρουσιάσθηκαν στὴν ἐκδίλωση, εἴτε διὰ ζώσης εἴτε βιντεοσκοπημένες, ἀναδείκνυαν μιὰ συνεχῆ πνευματικὴ λαμπαδηδρομία, ἓνα κύμα ζωῆς καὶ φωτός, ποῦ, διασχίζοντας τὸν χρόνο, ἐνέπνεε, κατάρτιζε πνευματικὰ καὶ καθοδηγοῦσε διψασμένες φοιτητικὲς ψυχές.

«Ἐμπειρίες μὲ διάρκεια, ποιότητα, βάθος καὶ δύναμη ζωῆς, σὲ μιὰ

ἀτμόσφαιρα αἰσιόδοξου τραγουδιοῦ, φωτεινῆς προοπτικῆς, σταθερῆς πρόσκλησης γιὰ συμπόρευση μὲ τὸν Χριστό. Ὁμιλίες ἀπὸ φωτισμένους καὶ χαρισματικούς ἀνθρώπους [μέλη τῆς Ἀδελφότητος Θεολόγων «Ζωή» ἢ συνεργάτες τους ἀπὸ τὴ Χριστιανικὴ Ἑνώση Ἐπιστημόνων καὶ ἄλλου] προβλημάτιζαν καὶ βοηθοῦσαν στὸν προσανατολισμὸ μᾶς μέσα στὴν κοσμικὴ σύγχυση ἰδεῶν καὶ βιοθεωριῶν. Ἀνακάλυψη τοῦ μοναδικοῦ καὶ λατρευτοῦ προσώπου τοῦ Ἰησοῦ στὴ μελέτη καὶ ἐμβάθυνση τῆς Ἁγίας Γραφῆς, σὲ ἀξέχαστες Θείες Λειτουργίες καὶ Μυστήρια τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας μας. Ἀποφασιστικὴ προσπάθεια καὶ ἀγώνας γιὰ βίωση τοῦ θεοῦ θελήματος στὴν καθημερινότητά μας, εἰλικρινεῖς φιλίες, χριστιανικὴ μαρτυρία στὸν χώρο τοῦ Πανεπιστημίου μὲ ἔντυπα καὶ μνηύματα, πολιτιστικὲς ἐκδηλώσεις, ἐκδρομὲς στὶς ὁμορφιές καὶ τὰ ἱερὰ προσκυνήματα τῆς πατρίδας μας, κατασκηνώσεις καὶ ἐξορμήσεις συμπαραστάσης σὲ μακρινὰ χωριά, βοήθεια στοὺς πονεμένους. Αὐτὰ μᾶς προσκαλοῦσε νὰ ζήσουμε στὰ φοιτητικὰ μας χρόνια ἢ Χ.Φ.Ε.» (ἀπὸ τὸ Ἠμερολόγιο τῆς Χ.Φ.Ε. γιὰ τὸ 2013).

Τὸ πλούσιο φωτογραφικὸ ὕλικὸ ποῦ προβλήθηκε στὴν αίθουσα ἢ εἶχε ἀναρτηθεῖ σὲ τοίχους, ὅπως καὶ τὰ γραπτὰ συνθήματα στὶς αίθουσες καὶ τὰ τραγούδια ἀπὸ τὴ φοιτητικὴ χορωδία, ὑπενθύμισαν πολλὲς δρᾶ-

σεις και έμπειρίες από τα 80χρονα ζωής της Χ.Φ.Ε. Δύο από τους νέους εισηγητές στις σύντομες παρεμβάσεις τους αναφέρθηκαν στο διήμερο συνέδριο που όργάνωσε η Χ.Φ.Ε. το 2002 με θέμα «Νέοι και Έκκλησία: Υπάρχει σημείο επαφής;», στο οποίο συμμετείχαν και επικοινωνήσαν περισσότερο από 800 νέοι και νέες εκπρόσωποι από πολλές νεανικές συντροφικές Μητροπόλεων και άλλων νεανικών οργανώσεων, καθώς και στο τετραήμερο Συνέδριο Όρθόδοξης Νεότητας «Νέοι και Ίεραποστολή: «Ευθύνη και μαρτυρία» τον Μάιο του 1996, με πολλούς όρθοδόξους εκπροσώπους και άλλων χωρών.

Έξάλλου, οι έβδομαδιαίες ραδιοφωνικές έκπομπές (που αναφέρθηκε στην έορτή ότι έχουν υπερβεί την είκοσαετία), τα έξωφύλλα του περιοδικού *Παρεμβολή* (που έχει σήμερα ξεπεράσει το 100° τριμηνιαίο τεύχος, για το οποίο προβλήθηκε συγχαρητήριο μήνυμα του Αρχιεπισκόπου Αμερικής κ. Δημητρίου, που ήταν υπεύθυνος στη Χ.Φ.Ε. για πολλά χρόνια), αναρτημένα στην αΐθουσα όπου ακολούθησε μια απλή αλλά ζωηρή πολυπληθής δεξίωση, όπως και οι γύρω πρωτότυπες αφίσες για διαλέξεις που οργανώνει με επιτυχία σε πανεπιστημιακούς χώρους ή στο Καρύτση 14 η Χ.Φ.Ε., καταδεικνυαν την προσπάθεια των μελών και των συνεργατών της, έστω και χωρίς τη μαζικότητα του παρελθόντος, να συνεχισθεί η πνευματική της παράδοση.

Πολλά σημαντικά πρόσωπα της Έκκλησίας, των Γραμμάτων, των Τεχνών, των Ίπιστημών και της

Έκπαιδευσης, από την Ελλάδα και την Κύπρο, έχουν μιλήσει με ευγνωμοσύνη για τη σημαντική και ευεργετική επίδραση που είχαν στη ζωή τους έξοχα πρόσωπα που γνώρισαν στον χώρο αυτό και οι πνευματικές έμπειρίες που βίωσαν στα φοιτητικά τους χρόνια, στο πέρασμά τους από το φυτώριο της Χ.Φ.Ε. Κάποια μάλιστα από αυτά τα πρόσωπα ήσαν παρόντα.

Στο πλαίσιο της έορτης δόθηκε το σύνθημα της νέας ακαδημαϊκής χρονιάς από το μέλος της Αδελφότητας Θεολόγων «Ζωή» π. Κυριακό Τσολάκη: «*Τὰ πάντα και έν πᾶσι Χριστός*».

Την εκδήλωση παρακλήθηκε να κλείσει ο Μακαριώτατος Αρχιεπίσκοπος Αλβανίας κ. Αναστάσιος. Στο πολύ δυνατό μήνυμά του (το οποίο με πληροφορούν ότι θα περιληφθεί στο επόμενο τεύχος της *Παρεμβολής*, μαζί με εκτενή αναφορά στην έορτή), ο Μακαριώτατος είπε μεταξύ άλλων και τα εξής: «Καλά μου παιδιά, μη μείνουμε κλεισμένοι στον έαυτό μας! Έκείνο που μ' έχει μάθει η ζωή είναι πως ό,τι κλείνεται στον έαυτό του πεθαίνει, μαραίνεται· είτε είναι άνθρωπος, είτε είναι σύλλογος, είτε είναι ένορία, είτε είναι έπισκοπή, είτε, αν θέλετε, τοπική έκκλησία. Μόνο όταν προσφέρεται κανείς, βρίσκει τον έαυτό του. Αυτή η προσφορά ήταν πάντα χαρακτηριστικό της Χ.Φ.Ε., προσφορά ανιδιοτελής. Άκτινοβολούσε αυτό το οποίο ζούμε».

Με εκτίμηση
 Ηλίας Κ. Κατσούφης

Εἰς μνημόσυνον

ΙΩΑΝΝΗΣ ΖΑΡΤΑΛΟΥΔΗΣ

Σημαντικό πλήθος φίλων όλων τῶν ηλικιών, με εὐδιάκριτη τὴν ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ τῶν νέων, συναχθήκαμε στὸν περικαλλὴ ἱερὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Τριάδος Πειραιῶς στὶς 30 Ὀκτωβρίου γιὰ τὴν ἐξόδιο ἀκολουθία τοῦ ἀδελφοῦ μας Γιάννη Ζαρταλούδη, ὁ ὁποῖος ἔφυγε ἀπὸ τὴ ζωὴ στὶς 27 Ὀκτωβρίου 2013. Καὶ καθὼς προχωροῦσε ἡ βαθυστόχαστη καὶ μελωδικὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία τοῦ ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, ἡ καρδιά καὶ ἡ σκέψη μας ἀνέτρεχε μετὰ μεγάλη εὐγνωμοσύνη στὸν ἀγαπητὸ φίλο καὶ ἀκούραστο ἐργάτη τῆς Ἐκκλησίας στὸν χῶρο τῆς Χριστιανικῆς Φοιτητικῆς Ἑνώσεως, τῶν Χριστιανικῶν Μαθητικῶν Ὁμάδων, καὶ στὸ εὐρύτερο χριστιανικὸ ἔργο ποὺ γίνεται μετὰ τὴν πνευματικὴ συνεργασία καὶ καθοδήγηση τῆς Ἀδελφότητος Θεολόγων «Ζωή».

Συνυπεύθυνος τῆς Χριστιανικῆς Φοιτητικῆς Ἑνώσεως γιὰ πολλὰ χρόνια καὶ σύμβουλος πολλῶν νέων στὸν χριστιανικὸ τους ἀγῶνα, ἐπένδυε σ' αὐτοὺς καὶ μετὰ τὴν προοπτικὴ ὅτι θὰ συνεχίσουν τὸ ἔργο τῆς χριστιανικῆς ὁμολογίας ὡς χριστιανοὶ κοινωνικοὶ ἐργάτες καὶ μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῶν σπουδῶν τους. Ὑπῆρξε ἕνας ἀκούραστος ἐμπνευστής, ὀργανωτὴς ἢ καὶ ἀπλὸς συντελεστής ἀναρίθμητων ἐκδηλώσεων καὶ ἐνεργειῶν ἐπὶ πολλὰς δεκαετίες, χωρὶς προσωπικὴ προβολή: φοιτητικὲς κατασκηνώσεις καὶ ἐξορμήσεις συμπαράστασης σὲ ἀκριτικὰ χωριά ἢ σὲ τόπους πληγέντες ἀπὸ φυσικὲς καταστροφές, ἐπισκέψεις στὴν Ἀλβανία στὸ πλευρὸ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀναστασίου, αἰμοδοσίες, νεανικὰ ἐκκλησιαστικὰ συνέδρια, προσκυνηματικὲς ἐκδρομὲς στὴν Ἑλλάδα καὶ σὲ χῶρες τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἐορτασμοὶ ἐθνικῶν γεγονότων. Ἐντυπωσιακὲς

οὐ παρουσιάσεις τοῦ σὲ μαθητικὲς ἢ φοιτητικὲς ἐκδηλώσεις καὶ κατασκηνώσεις, συχνὰ καὶ σὲ χῶρους συνεργατῶν τῆς Ἐκκλησίας ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα, μετὰ συνδυασμὸ λιτοῦ καὶ εὐστοχοῦ διδακτικοῦ λόγου καὶ ἐπιλεγμένων καλλιτεχνικῶν φωτογραφιῶν ἀπὸ τὸ τεράστιο ἀρχεῖο του.

Στὶς συναντήσεις συνεργασίας τῶν νέων ἦταν εὐστοχὰ ἐπίκαιρος, μετὰ λεπτὸ χιοῦμορ, προετοιμασμένος, ἔχοντας μελετήσει καὶ τίς λεπτομέρειες, ἐπιμένοντας στὴν ἐκ τῶν προτέρων μελέτη μετὰ τοὺς συνεργάτες τῶν ἐκκρεμῶν ζητημάτων. Εὐστροφος, πηγὴ πρωτότυπων ιδεῶν γιὰ ὑλοποίηση δράσεων προσφοράς καὶ ὁμολογίας, μετὰ ἐπισήμανση συχνὰ τῆς σπουδαιότητος κάποιων λεπτομερειῶν καὶ τῆς καλαισθησίας.

Ἄγαμος ὁ ἴδιος, ἐκτιμοῦσε καὶ σεβόταν βαθιὰ τοὺς οικογενειακοὺς δεσμούς, τονίζοντας τὸν σύνδεσμο τῆς ἀγάπης. Καρτερικὸς στὶς ποικίλες ἀσθενείες του, δὲν μιλοῦσε στοὺς ἄλλους γι' αὐτές, γιὰ νὰ μὴ ἀσχολοῦνται μετὰ αὐτόν, προσβλέποντας κάθε φορὰ στὴν ἀποθεραπεία του, μετὰ κύριο ἐνδιαφέρον τὴν ἐπιστροφή του στὸ χριστιανικὸ ἔργο.

Ἀπὸ τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Χριστιανικῆς Ἑνώσεως Ἐπιστημόνων, τῆς ὁποίας ὑπῆρξε ἐπὶ πολλὰ ἔτη μέλος καὶ σύνδεσμος μετὰ τὴ Χριστιανικὴ Φοιτητικὴ Ἑνώση, ἐκφράζουμε τὰ θερμὰ μας συλλυπητήρια στοὺς συγγενεῖς του καί, εὐχαριστώντας τὸν Θεό, προσευχόμεστε ὅπως ὁ Κύριος τῶν Δυνάμεων καὶ τῆς Δόξης τὸν ἀναπαύσει κοντὰ Του.

ΗΛΙΑΣ ΚΩΝΣΤ. ΚΑΤΣΟΥΦΗΣ

Πίνακας Όνομάτων 2013

- ABANO TERE, 87
 ALBERTIN, 87
 ALMAZ, 128
 BARILLE, 13
 BASRI-BEY, 131
 BBC, 70
 BEEVOR ANTONY, 163
 BELL, 118
 BOCHUM, 126
 BOEV PETER, 132
 BOHM, 117, 118
 BOHR, 117
 BONFANTE GIULANO, 124
 BRATIANU G. I., 125
 BROGLIE DE, 117, 118
 CABANES P., 127
 CAMBRIDGE ΠΑΝΕΠΙΣΤΗ-
 ΜΙΟ, 95
 CAPIDAN TH., 126
 COLLINS FRANCIS, 170, 198
 CONSIGLIO DI STATO, 87
 DENSUSIANU O., 125
 DUBUISSON M., 125
 DYSZE, 94
 EDDINGTON A. S., 120, 123
 EINSTEIN ALBERT, 116, 117,
 120, 121, 197, 199, 205
 ENISA, 228
 ESO, 202
 FEYNMAN R., 117
 FRIEDRICH W. H., 3
 FYROM, 89
 GELMINI, 87
 GEORGIEV VL., 126, 127
 GÖDEL, 122, 123, 206, 208
 GRACANICA MONH, 191
 GUNEYSU, 94
 HATZOPOULOS M., 132
 HAWKING STEPHEN, 120,
 121, 169, 170, 199
 HEISENBERG WERNER, 117,
 118, 123
 HELLY BRUNO, 130, 132
 HIGGS PETER, 166, 171,
 197, 199
 HUXLEY ALDOUS, 203
 JAMESTOWN FOUNDA-
 TION, 94
 KAHL THEDE, 133
 KOGĂLNICEANU M., 127, 128
 KOPITAR JERNEJ, 124
 LAFOSCADE LEON, 125
 LAPLACE, 116, 123
 LASSERE FRANÇOIS, 130
 LAUTSI-ALBERTIN SOILE,
 87-89
 LEDERMAN LEON, 166
 LEMERLE PAUL, 126
 LEUNCLAVIUS L., 124
 LÖWENKLAU HANS, 124
 LOZOVAN E., 125
 MANIU, 126
 MANNHEIM, 133
 MARGUERON CL., 130
 MARROU H. I., 125
 MAXWELL, 197, 198
 MICHELSON, 192
 MIGNÉ J.-P., 143, 144
 MILESEVA MONH, 191
 MILLIKAN, 116, 192
 NANCY, 126
 NASA, 202
 NORWICH J. J., 172
 PAPAZOGLOU-
 OSTROGORSKY F., 130
 PÂRVAN V., 125
 PATRINOS ARIS, 170
 PENROSE, 117
 PEYFUSS MAX DEMETER,
 129
 PHILIPPIDE AL., 125
 PLANCK, 200, 201
 PODOLSKY, 116
 POGHIRC CICERONE, 126,
 127
 POINCARÉ, 198
 PUSCARIUS., 125
 RICHTER HEINZ, 133
 ROSEN WILLIAM, 173, 174
 ROSEN, 116
 RUBBLIA, 196
 SCHRÖDINGER, 116, 117
 SHERWOOD P., 146
 SKOK P., 125
 SMITH ADEL, 87
 SOPOCANI MONH, 191
 SPUTNIK, 195
 STUDENICA MONH, 191
 TOSTI LUIGI, 88
 TRAILLEZ FREDERIC, 126
 TURING, 122, 123
 VAN DER MEER, 196
 VENETO, 87
 VENTER CRAIG, 170
 VITTORINO DA FELTRE, 87
 VOLCAE, 124
 VULPE R., 125
 WALDEYER, 13
 WARTBURG WALTHER
 VON, 124
 WHITEHEAD A. N., 210
 WITTEN E., 121
 WITTGENSTEIN, 147
 XENOPOL A. D., 125
 ΑΒΔΗΡΑ, 8
 «ΑΒΕΡΩΦ», 80, 134, 135, 192
 ΑΒΕΡΩΦ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ, 128
 ΑΒΡΑΜΙΑΝΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Β.,
 166-171
 ΑΓΑΠΗΤΟΣ ΔΙΑΚΟΝΟΣ, 225
 ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ Ι. Κ., 69-70,
 111-112, 191-192, 229-230
 ΑΓΤΑΙΑ, 42, 156, 157, 174
 ΑΓΤΑΙΟΙ, 39, 158
 ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙ-
 ΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, 172
 ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ ΠΕΙΡΑΙΩΣ, 233
 ΑΓΙΟΙ ΘΕΟΔΩΡΟΙ ΑΡΟΑ-
 ΝΙΑΣ Ι.Μ., 64, 65, 67
 ΑΓΙΟΙ ΣΑΡΑΝΤΑ, 137
 ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ, 103, 225
 ΑΓΙΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ, 137
 ΑΓΚΥΡΑ, 93
 ΑΔΑΜ, 17
 ΑΔΗΣ, 4, 34
 ΑΔΡΙΑΝΟΥΠΟΛΗ, 97, 101, 139
 ΑΕΤΟΣ, 100
 ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΠΑΡΙΟΣ, 188
 ΑΘΗΝΑ, 12, 57-59, 61, 67, 72,
 78, 79, 108, 109, 159,
 160, 129, 132, 150, 182,
 184, 185, 189, 191, 202,
 205, 208
 ΑΘΗΝΑΙΟΙ, 8
 ΑΪΒΑΛΙ, 134
 ΑΙΓΑΙΟ, 38, 81, 103, 134, 135,
 137, 139, 159
 ΑΙΓΥΠΤΟΣ, 8, 57, 81, 179
 ΑΙΘΙΟΠΙΑ, 157
 ΑΙΜΙΛΙΟΣ ΠΑΥΛΟΣ ΛΕΥΚΙ-
 ΟΣ, 127
 ΑΙΜΟΥ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΣ,
 125, 129
 ΑΙΝΟΣ, 137
 ΑΙΣΧΙΝΗΣ, 224, 225
 ΑΙΣΧΥΛΟΣ, 184
 ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑ, 38
 ΑΛΑΜΑΝΑ, 38
 ΑΛΒΑΝΙΑ, 71, 130, 131, 137,
 160, 165, 233
 ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ, 58, 177
 ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΣΧΟΛΗ,
 145, 146
 ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΣ, 179
 ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΟΙ, 9
 ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Ο ΜΕΓΑΣ,
 105, 179, 183
 ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΧΑΝΤΖΕΡΗΣ,
 225
 ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥΠΟΛΗ, 139
 ΑΛΕΞΙΟΣ ΚΟΜΝΗΝΟΣ, 96
 ΑΛΗ ΠΑΣΑΣ, 36-38
 ΑΛΗ ΣΟΥΚΡΗ, 93
 ΑΛΙΑΚΜΩΝ, 82
 ΑΛΥΠΙΟΣ, 147
 ΑΛΥΣ, 90
 ΑΜΑΛΛΙΕΙΟ ΟΡΦΑΝΟΤΡΟ-
 ΦΕΙΟ, 61, 62
 ΑΜΒΡΟΣΙΑΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ,
 101
 ΑΜΕΡΙΚΑΝΟΙ, 196
 ΑΜΕΡΙΚΗ ΝΟΤΙΟΣ, 175
 ΑΜΕΡΙΚΗ, 27, 151
 ΑΜΥΝΤΑΙΟ, 84
 ΑΜΦΙΠΟΛΙΣ, 127
 ΑΜΦΙΤΡΥΩΝ, 4
 ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΣ-
 ΤΑΣ, 152
 ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ ΝΙΚ.,
 152
 ΑΝΑΞΙΜΕΝΗΣ, 115
 ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΑΛΒΑΝΙΑΣ,
 232, 233
 ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ,
 133
 ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ ΜΗ-
 ΤΡΟΣ, 100
 ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ Ν. Π., 127
 ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ ΝΙΚ., 91
 ΑΝΑΡΟΝΙΚΟΣ Α' ΚΟΜΝΗ-
 ΝΟΣ, 96
 ΑΝΝΑ ΚΟΜΝΗΝΗ, 192
 ΑΝΤΑΝ, 156
 ΑΝΤΙΟΧΕΙΑ ΠΙΣΙΔΙΑΣ, 107
 ΑΝΤΙΟΧΕΙΑ, 106-109
 ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ ΣΧΟΛΗ, 145,
 146
 ΑΝΤΙΟΧΕΙΣ, 179
 ΑΝΤΙΦΩΝ, 225
 ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ ΑΛΕΞΑΝ-
 ΔΡΟΣ, 61, 63
 ΑΝΤΩΝΙΟΣ Ο ΜΕΓΑΣ, 52, 53
 ΑΝΥΤΟΣ, 212, 216
 ΑΞΙΟΣ, 85
 ΑΞΟΝΑΣ, 155, 161
 ΑΠΟΣΤΟΛΟΙ, 23
 ΑΠΩ ΑΝΑΤΟΛΗ, 26
 ΑΡΑΧΘΟΣ, 82
 ΑΡΓΕΙΟΙ, 8
 ΑΡΓΥΡΟΚΑΣΤΡΟ, 131, 137
 ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Ν., 134
 ΑΡΘΑΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, 226
 ΑΡΕΙΟΣ ΠΑΓΟΣ ΤΗΣ ΑΝΑ-
 ΤΟΛΙΚΗΣ ΧΕΡΣΟΥ
 ΕΛΛΑΔΟΣ, 39
 ΑΡΕΙΟΣ ΠΑΓΟΣ, 31
 ΑΡΗΣ, 5
 ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΡΗΤΩΡ, 224,
 226
 ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, 115, 145, 184-
 186, 222
 ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ, 184
 ΑΡΚΑΔΙΑ, 100-102, 104
 ΑΡΚΑΔΙΟΣ, 93
 ΑΡΜΕΝΙΟΙ, 95
 ΑΡΕΑΚΗΣ, 131
 ΑΡΤΑ, 36
 ΑΡΤΑΞΕΡΗΣ, 7
 ΑΡΩΜΟΥΝΟΙ, 129, 132
 ΑΣΙΑ, 175
 ΑΣΚΛΗΠΕΙΑ, 9
 ΑΣΚΛΗΠΙΟΣ, 5, 7
 ΑΣΠΙΩΤΗΣ ΑΡ. Α., 49
 ΑΣΤΡΟΣ, 39
 ΑΤΤΙΚΗ, 38
 ΑΥΓΟ, 82
 ΑΥΣΤΡΑΛΙΑ, 27
 ΑΥΣΤΡΑΛΙΟΙ, 162
 ΑΥΣΤΡΙΑ, 89, 157
 ΑΥΣΤΡΙΑΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟ-
 ΡΙΑ, 43
 ΑΥΣΤΡΟΥΥΓΓΑΡΙΑ, 64, 156
 ΑΦΘΟΝΙΟΣ, 225, 227
 ΑΦΡΙΚΑΝΟΙ, 52
 ΑΦΡΙΚΗ, 158, 175
 ΑΦΡΟΑΙΤΗ, 4
 ΑΧΑΪΑ, 111
 ΑΧΑΪΟΙ, 5, 6
 ΑΧΙΛΛΕΥΣ, 5, 6, 126
 ΒΑΒΥΛΩΝ, 26

- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠ. Ε., 130, 131
 ΒΑΚΤΡΙΑΝΗ, 179
 ΒΑΛΠΓΡΑΔΙ, 130
 ΒΑΛΚΑΝΙΑ, 125, 137
 ΒΑΡΒΑΚΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, 58
 ΒΑΡΝΑΒΑΣ, 106-108
 ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ, 12
 ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ, 14
 ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ Ο ΜΕΓΑΣ, 11-15, 18, 19, 22, 23, 146, 147, 152, 176, 224, 227
 ΒΑΣΙΛΙΣΣΗΣ ΣΟΦΙΑΣ, 58, 62
 ΒΑΤΟΠΕΔΙΟΥ ΜΟΝΗ, 225
 ΒΑΤΟΥΜ, 90
 ΒΑΥΑΡΙΑ, 104
 ΒΑΥΑΡΟΙ, 102, 189
 ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ, 132
 ΒΕΛΗ ΠΑΣΔΑΣ, 103
 ΒΕΛΠΓΡΑΔΙ, 77
 ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗΣ, 137, 138
 ΒΕΝΕΤΙΑ, 36
 ΒΕΝΕΤΟΙ, 97
 ΒΕΝΕΤΟΙ, 172
 ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ, 79-81, 84, 86, 128, 140, 162, 189
 ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΣΟΦΟΚΛΗΣ, 128
 ΒΕΡΕΜΗΣ, 131
 ΒΕΡΙΓΗΣ Γ., 194
 ΒΕΡΜΙΟ, 84
 ΒΕΡΟΛΙΝΟ, 137
 ΒΕΡΡΟΙΑ, 84, 108, 132
 ΒΗΘΛΕΕΜ, 193, 194
 ΒΗΣΣΑΡΙΩΝ, 97
 ΒΙΕΝΝΗ, 58, 127, 128
 ΒΙΖΥΗΝΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, 230
 ΒΙΚΤΩΡ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, 156, 159
 ΒΛΑΧΙΑ, 57
 ΒΛΑΧΟΙ, 124-133
 ΒΛΑΧΟΣ ΑΛΕΞΗΣ, 87-89
 ΒΟΙΩΠΙΑ, 115
 ΒΟΡΕΙΟΝΗΠΕΡΩΤΕΣ, 137
 ΒΟΣΝΙΑ, 64
 ΒΟΣΤΙΤΣΑ, 99, 103
 ΒΟΣΤΩΝΗ, 110
 ΒΟΤΣΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, 134
 ΒΟΥΚΟΥΡΕΣΤΙ, 126-128, 139
 ΒΟΥΚΟΥΡΕΣΤΙΟΥ ΣΥΝΔΙΑΣΚΕΨΗ, 127, 128
 ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ ΕΥΓΕΝΙΟΣ, 188
 ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ, 64, 76-78, 81, 137-139
 ΒΟΥΛΓΑΡΟΙ, 64, 76, 84, 86, 137-139, 164, 165
 ΒΟΥΤΙΕ ΟΛΙΒΙΕ, 35
 ΒΡΕΤΑΝΟΙ, 162
 ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ, 8, 90, 97
 ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ, 172, 223, 224, 226
 ΒΥΖΑΝΤΙΟ, 96, 172-175, 178, 188, 191, 192, 221, 223, 225, 226
 ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ Σ. Χ., 102
 ΒΥΡΩΝ ΛΟΡΑΟΣ, 39, 40
 Γ.Β.Μ., 1-2, 33-34, 74-75, 113-114, 153-154, 193, 194
 Γ Ρ ΡΑΪΧ, 164
 ΓΑΖΗΣ ΑΝΘΙΜΟΣ, 8
 ΓΑΙΓΚΕΡ ΒΕΡΝΕΡ, 184
 ΓΑΪΝΑΣ, 24
 ΓΑΛΑΤΙΑ, 107, 108
 ΓΑΛΕΤΑΣ ΝΙΚΟΣ, 31
 ΓΑΛΗΝΟΣ, 8, 9
 ΓΑΛΛΙΑ, 42, 44, 89, 156, 157, 161, 174, 225
 ΓΑΛΛΙΩΝ, 108
 ΓΑΡΓΑΛΙΑΝΟΙ, 100
 ΓΕΝΕΥΗ, 167
 ΓΕΝΤΣ ΦΡΗΝΤΡΙΧ, 43
 ΓΕΡΜΑΝΙΑ, 89, 126, 156, 160, 204
 ΓΕΡΜΑΝΟΙ, 160-165, 230
 ΓΕΡΜΑΝΟΣ ΠΑΛΑΙΩΝ ΠΑΤΡΩΝ, 102
 ΓΕΡΜΑΝΟΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΥ-ΠΟΛΩΣ, 99, 100
 ΓΕΥΓΕΛΗ, 137
 ΓΕΦΥΡΑ, 85
 ΓΕΩΡΓΙΑ, 89
 ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ, 62
 ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α' ΕΛΛΑΔΟΣ, 35, 57, 86, 138
 ΓΕΩΡΓΙΟΣ Β' ΕΛΛΑΔΟΣ, 163
 ΓΙΑΜΒΡΙΑΣ ΧΡΗΣΤΟΣ, 30, 152, 172-176
 ΓΙΑΝΝΙΤΣΑ, 84, 85
 ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ ΙΩΑΝΝΙΚΙΟΣ π., 152
 ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ, 160, 161, 191
 ΓΚΑΖΙΑΝΤΕΠ, 94
 ΓΚΑΙΤΕ, 44
 ΓΚΑΡΙΜΠΛΑΝΤΙ ΓΚΙΟΥΖΕΠΕ, 81
 ΓΚΕΝΑΚΟΣ ΧΡΗΣΤΟΣ, 152
 ΓΚΕΝΑΚΟΥ ΖΩΗ, 64-67
 ΓΚΙΟΚΑΣ Π., 127
 ΓΚΟΛΤΣ ΦΟΝ ΝΤΕΡ, 82
 ΓΚΟΥΑΝΤΑΝΑΜΟ, 204
 ΓΚΡΑΙΚΟΙ, 124
 ΓΟΛΓΟΘΑΣ, 33, 75
 ΓΟΡΓΙΑΣ, 7, 221
 ΓΟΤΘΟΙ, 23, 24, 172
 ΓΡΑΒΙΑΣ ΧΑΝΙ, 38
 ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΑΚΗΣ Γ., 171
 ΓΡΗΓΟΡΙΑΤΗΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ, 52
 ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ε' ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, 37, 103
 ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΘΕΟΛΟΓΟΣ, βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΣ
 ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΚΟΡΙΝΘΟΥ, 225
 ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΣ, 12, 15, 18, 20, 21, 23, 168, 214, 215, 218, 224
 ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΕΟΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, 90
 ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, 209, 214, 215, 219, 220
 ΓΡΙΓΙΣΟΠΟΥΛΟΣ ΤΑΣΟΣ ΑΘ., 100, 102, 104, 107, 109, 112, 115, 124, 125, 127, 132-135, 137, 138, 141, 157, 161, 162, 179, 182, 184, 187, 188, 190, 206, 207, 221, 223, 226
 ΓΥΡΤΩΝ, 8
 ΔΑΒΙΔ, 14, 32, 33, 171
 ΔΑΪΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΛΑΜΠΡΟΥ, 152
 ΔΑΪΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, 152
 ΔΑΚΙΑ, 103, 126
 ΔΑΜΑΣΚΟΣ, 81, 135, 136
 ΔΑΜΙΑΝΟΣ, 59
 ΔΑΝΕΖΟΙ, 35
 ΔΑΥΙΔ ΚΟΜΝΗΝΟΣ, 96, 97
 ΔΕΙΝΑΡΧΟΣ, 225
 ΔΕΛΒΙΝΟ, 131
 ΔΕΛΗΓΕΩΡΓΗ ΕΛΕΝΗ, 152
 «ΔΕΛΦΙΝ», 80, 134
 ΔΕΛΦΟΙ, 62
 ΔΕΡΒΗ, 107
 ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗΣ ΜΙΧ., 152
 ΔΕΣΚΑΤΗ, 83
 ΔΗΜΑΚΑΚΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, 152
 ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΓΙΟΣ, 85
 ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΜΕΡΙΚΗΣ, 232
 ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ, 7, 115
 ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, 223, 224, 226
 ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΚΑΖΑΝΑΣ, 197
 ΔΙΑΔΕΤΗΣ, 138
 ΔΙΑΣ, 4, 5
 ΔΙΚΑΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ (ΠΑΠΑΦΛΕΣΣΑΣ), 99
 ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΚΥΝΙΚΟΣ, 218
 ΔΙΟΜΗΔΗΣ, 5
 ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΑΛΙΚΑΡΝΑΣΣΕΥΣ, 223
 ΔΙΣΤΟΜΟ ΦΩΚΙΔΑΣ, 165
 ΔΙΩΡΑΝΗ, 138
 ΔΟΞΑΤΟ, 138
 ΔΟΥΚΑΣ, 131
 ΔΟΥΣΜΑΝΗΣ Β., 85
 ΔΡΑΜΑ, 138
 ΔΡΑΜΑΛΗΣ, 38, 103
 ΔΡΟΒΙΑΝΗ, 131
 ΔΡΟΜΟΚΑΪΠΙΟ, 62
 ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ, 159, 164, 165
 ΕΒΡΑΙΟΙ, 151
 ΕΒΡΟΣ, 164
 ΕΓΝΑΤΙΑ ΟΔΟΣ, 126
 ΕΔΕΣΣΑ, 136
 ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΕΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ, 30
 ΕΛΛΑΣ, 7, 8, 23, 26, 30, 38, 39, 44, 47, 57, 58, 60, 62, 64, 65, 72, 76-79, 81, 86, 94, 101-104, 125-129, 131-135, 137, 139, 140, 143, 148, 155-165, 184, 185, 187, 189, 190, 192, 202, 221, 232, 233
 ΕΛΛΗΝ, 135
 ΕΛΛΗΝΕΣ, 8, 12, 16, 23, 24, 34, 37, 38, 40, 42-44, 47, 57, 58, 67, 68, 76, 81, 82, 84-86, 90, 91, 93-96,
 100, 102, 104, 107, 109, 112, 115, 124, 125, 127, 132-135, 137, 138, 141, 157, 161, 162, 179, 182, 184, 187, 188, 190, 206, 207, 221, 223, 226
 ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΦΩΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ, 71
 ΕΛΛΗΝΟΒΛΑΧΟΙ, 132
 ΕΛΛΗΣΠΟΝΤΟΣ, 108, 135
 ΕΛΠΙΣ ΝΟΣΚΟΜΕΙΟ, 62
 ΕΛΥΤΗΣ ΟΔΥΣΣΕΑΣ, 189
 ΕΜΜΑΟΙ, 74
 ΕΜΠΕΔΟΚΛΗΣ ΑΚΡΑΓΑΝΤΙΝΟΣ, 9
 ΕΝΤΟΥ, 80
 ΕΝΩΣΗ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ ΙΤΑΛΙΑΣ, 88
 ΕΠΙΔΑΥΡΟΣ, 100, 103, 229
 ΕΠΙΚΤΗΤΟΣ, 213
 ΕΠΙΤΑΝΗΣΑ, 36, 103, 165
 ΕΡΑΣΤΟΣ, 109
 ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΝ ΑΠΟΡΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ, 62
 ΕΡΖΕΓΟΒΙΝΗ, 64
 ΕΡΜΟΓΕΝΗΣ, 222, 223, 227
 ΕΡΝΤΟΓΑΝ ΡΕΤΖΕΠ ΤΑΓΠΙ, 94, 95
 ΕΡΥΘΡΟΧΙΤΩΝΕΣ, 81
 ΕΣΣΑΤ ΠΑΣΔΑΣ, 82, 137
 ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΝΟΜΙΚΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ, 89
 ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΣ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΟ, 61, 62
 ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΑΣΤΕΡΟΣΚΟΠΕΙΟ ΤΟΥ ΝΟΤΟΥ, 202
 ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΣΦΑΛΕΙΑ ΔΙΚΤΥΩΝ ΚΑΙ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΩΝ, 228
 ΕΥΣΕΙΝΟΣ ΠΟΝΤΟΣ, 90, 97
 ΕΥΡΥΠΛΗΣ, 8, 184
 ΕΥΡΥΠΥΛΟΣ, 6
 ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΥΜΒΑΣΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ (ΕΣΔΑ), 88
 ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ (ΕΔΔΑ), 87-89
 ΕΥΡΩΠΑΙΟΙ, 43
 ΕΥΡΩΠΗ, 44, 57, 59, 61, 89, 104, 108, 125, 133, 164, 173, 174, 176
 ΕΥΦΟΡΙΩΝ, 44
 ΕΦΕΣΟΣ, 109, 222
 ΖΑΪΜΗΣ ΑΝΔΡΕΑΣ, 100
 ΖΑΠΠΑΣ, 131
 ΖΑΡΤΑΛΟΥΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, 233
 ΖΕΡΒΟΣ Σ., 10
 ΖΕΥΣ, 4, 5
 ΖΟΡΜΠΑΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, 79
 ΖΟΥΚΕΡΜΠΕΡΓΚ ΜΑΡΚ, 190, 228
 ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ ΣΤΑΥΡΟΣ, 112
 ΖΩΓΡΑΦΕΙΑ ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΑ,

- 131
 ΖΩΓΡΑΦΟΣ, 131
 ΖΩΣΙΜΑΣ, 58
 ΗΓΗΣΙΑΣ, 222
 Η.Π.Α., 81, 151, 195, 203, 204
 ΗΝΤΕΝ ΑΝΤΟΝΥ, 157
 ΗΠΕΙΡΟΣ ΒΟΡΕΙΟΣ, 139
 ΗΠΕΙΡΟΣ, 38, 57, 66, 81-83,
 86, 127-128, 130, 131,
 133, 136, 137, 139, 158,
 159, 165
 ΗΠΕΙΡΩΤΕΣ, 127, 133
 ΗΡΑ, 4
 ΗΡΑΚΛΕΙΑ, 90
 ΗΡΑΚΛΕΙΑΝΗΣ, 7
 ΗΡΑΚΛΕΙΟ, 164
 ΗΡΑΚΛΕΙΟΣ, 115, 171, 188
 ΗΡΑΚΛΗΣ, 7
 ΗΡΩΔΙΚΟΣ, 7
 ΗΡΩΔΗΣ, 193, 194
 ΗΣΑΪΑΣ, 12, 55
 ΘΑΛΗΣ, 115
 ΘΑΜΑΡ ΓΕΩΡΓΙΑ, 96
 ΘΑΣΟΣ, 7, 8
 ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗΣ, 160
 ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ ΒΡΕΣΘΕ-
 ΝΗΣ, 101
 ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΜΕΤΟΧΙΤΗΣ,
 224, 226
 ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ, 152
 ΘΕΟΤΟΚΗΣ ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ,
 188
 ΘΕΟΤΟΚΟΣ, 66, 67
 ΘΕΡΜΗ, 91
 ΘΕΡΜΟΠΥΛΕΣ, 40, 41,
 160, 161
 ΘΕΣΠΙΕΙΣ, 41
 ΘΕΣΠΡΩΤΙΑ, 165
 ΘΕΣΣΑΛΙΑ, 7, 8, 57, 84, 126,
 130-132, 136, 140
 ΘΕΣΣΑΛΟΙ, 130
 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΙΣ, 127
 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, 84-86, 91,
 108, 109, 129, 134-136,
 138, 140, 160, 165
 ΘΗΒΑ, 80
 ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ, 8, 185
 ΘΡΑΚΗ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ, 137,
 139
 ΘΡΑΚΗ ΔΥΤΙΚΗ, 139
 ΘΡΑΚΗ, 7, 8, 164, 165
 ΘΩΜΑΣ ΜΑΓΙΣΤΡΟΣ, 224,
 226
 ΙΑΚΩΒ, 32
 ΙΑΤΡΙΑΝΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, 137, 138
 ΙΒΑΝΟΦ, 138
 ΙΒΗΡΕΣ, 96
 ΙΕΡΑ ΣΥΜΜΑΧΙΑ, 39, 43
 ΙΕΡΟΘΕΟΣ ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ, 168
 ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΑ, 106
 ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ, 74, 105-107
 ΙΗΣΟΥΣ, 33, 34, 74, 75, 109,
 193, 231
 ΙΚΟΝΙΟ, 107
 ΙΜΙΑ, 141
 ΙΜΠΡΑΗΜ, 35, 40-43, 101,
 103
 ΙΝΔΟΙ, 179
 ΙΟΝΙΑ ΝΗΣΙΑ, 57
 ΙΟΝΙΟ, 36, 137
 ΙΟΡΑΝΙΑΝΗΣ ΚΩΣΤΑΣ, 112
 ΙΟΥΔΑΙΑ, 105, 193
 ΙΟΥΔΑΙΟΙ, 34, 106-108, 193
 ΙΟΥΛΙΑΝΟΣ ΠΑΡΑΒΑΤΗΣ, 23
 ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΣ, 125, 131, 172-
 176, 225
 ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ, 188
 ΠΠΟΚΡΑΤΗΣ, 3, 7-11, 14, 152
 ΠΡΑΚ, 202
 ΞΑΑΚΙΟΣ ΑΓΓΕΛΟΣ, 126
 ΞΕΘΜΟΣ ΚΟΡΙΝΘΟΥ, 38
 ΞΕΛΑΜ, 174
 ΞΕΟΚΡΑΤΗΣ, 182, 223-225
 ΞΕΠΑΝΙΑ, 89, 174
 ΞΕΡΑΝΑ, 105, 222
 ΞΕΡΑΝΑΓΓΕΣ, 27, 54
 ΞΕΠΠ, 137
 ΞΤΑΛΙΑ, 87-89, 108, 155-159,
 164, 165, 172, 174, 226
 ΞΤΑΛΟΙ, 125, 156, 158, 159,
 164, 165
 ΪΦΤΑΡ, 94
 ΪΦΕΝ, 230
 ΪΩΑΝΝΗΣ ΓΛΥΚΥΣ, 224
 ΪΩΑΝΝΗΣ Δ' ΚΟΜΝΗΝΟΣ,
 97
 ΪΩΑΝΝΗΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ,
 233
 ΪΩΑΝΝΗΣ ΔΟΚΕΙΑΝΟΣ, 224
 ΪΩΑΝΝΗΣ ΚΛΙΜΑΚΟΣ, 213
 ΪΩΑΝΝΗΣ ΛΥΔΟΣ, 125, 131
 ΪΩΑΝΝΗΣ ΜΑΛΑΛΛΑΣ, 226
 ΪΩΑΝΝΗΣ ΣΙΝΑΪΤΗΣ, 112
 ΪΩΑΝΝΗΣ ΤΖΕΤΖΗΣ, 223,
 225, 226
 ΪΩΑΝΝΗΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ,
 15, 19, 21-24, 143
 ΪΩΑΝΝΙΝΑ, 36, 37, 66, 67, 82,
 86, 130, 137
 ΪΩΝΕΣ, 8, 90
 ΚΑΒΑΦΗΣ Κ. Π., 23, 177-
 181, 183
 ΚΑΖΑΜΙΑΣ ΝΙΚ., 152
 ΚΑΖΑΝ, 204
 ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ Ν., 4
 ΚΑΙΚΙΛΙΟΣ ΚΑΛΛΑΚΤΗΣ,
 223
 ΚΑΪΣΑΡ, 124
 ΚΑΪΣΑΡΕΙΑ ΠΑΛΛΑΙΣΤΙΝΗΣ,
 109
 ΚΑΪΣΑΡΕΙΑ, 14
 ΚΑΚΟΥΡΗΣ ΧΡΙΣΤΟΣ Ν., 32
 ΚΑΚΡΙΑΝΗΣ Ι. Θ., 4
 ΚΑΛΑΒΡΥΤΑ, 98, 165
 ΚΑΛΑΜΑΤΑ, 39, 100
 ΚΑΛΑΜΠΑΚΑ, 133
 ΚΑΛΒΟΣ ΑΝΑΡΕΑΣ, 180
 ΚΑΛΙΦΟΡΝΙΑ, 151
 ΚΑΛΚΑΝΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, 152
 ΚΑΛΚΟΥΤΑ, 42
 ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΣ, 224
 ΚΑΛΤΕΤΖΕΣ, 100, 103
 ΚΑΜΑΡΑΣ, 138
 ΚΑΜΒΟΥΝΙΑ, 82
 ΚΑΜΠΑΝΗΣ, 138
 ΚΑΝΔΑΝΟΣ, 164
 ΚΑΝΙΝΙΑΣ ΠΑΥΛΟΣ, 31
 ΚΑΝΙΝΙΑΣ ΣΠΥΡΟΣ, 31
 ΚΑΠΛΑΝΗΣ ΖΩΗΣ, 58
 ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ ΪΩΑΝΝΗΣ,
 99, 101-104, 189
 ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, 138
 ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙ-
 ΟΣ, 129
 ΚΑΡΑΠΑΝΑΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ, 99
 ΚΑΡΚΑΓΙΑΝΝΗΣ ΑΝΤΩ-
 ΝΗΣ, 133
 ΚΑΡΟΛΙΑΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ, 128
 ΚΑΡΤΕΣΙΟΣ, 185
 ΚΑΡΥΔΑΣ ΑΝΑΡΕΑΣ, 152
 ΚΑΣΟΣ, 103
 ΚΑΣΤΙΛΛΗ, 89
 ΚΑΣΤΟΡΙΑ, 136
 ΚΑΣΤΡΙ, 82
 ΚΑΤΕΡΙΝΗ, 83, 84, 86
 ΚΑΤΣΟΥΦΗΣ ΗΛΙΑΣ Κ., 150-
 152, 171, 231-233
 ΚΑΤΩ ΧΩΡΕΣ, 161
 ΚΑΤΩΝ, 226
 ΚΕΑΡΗΝΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, 126
 ΚΕΚΑΥΜΕΝΟΣ, 126
 ΚΕΚΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, 3-14,
 90-97
 ΚΕΜΑΛ ΑΤΑΤΟΥΡΚ, 93, 94
 ΚΕΡΑΜΕΙΚΟΣ, 211
 ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΟΣ ΑΝΤΩΝΙ-
 ΟΣ, 124, 126
 ΚΕΡΑΣΟΥΝΤΑ, 90, 93, 94
 ΚΕΤΣΕΑΣ ΘΡΑΣΥΒΟΥΛΟΣ,
 152
 ΚΕΦΑΛΛΑΡΙ, 100
 ΚΕΦΑΛΟΒΡΥΣΟ ΠΩΓΩΝΙΟΥ,
 132
 ΚΙΚΕΡΩΝ, 226
 ΚΙΛΙΚΙΑ, 108
 ΚΙΛΙΚΙΣ, 138, 139
 ΚΙΝΑ, 176, 203
 ΚΙΝΕΖΟΙ, 176
 ΚΙΟΥΤΑΧΗΣ, 35, 36, 40,
 42, 43
 ΚΙΤΣΟΣ ΚΩΝ. Ι., 131
 ΚΛΕΙΣΟΥΡΑ, 137
 ΚΟΖΑΝΗ, 82-84
 ΚΟΚΚΙΝΗΣ ΜΙΧΑΗΛ, 40
 ΚΟΛΛΥΒΑΔΕΣ, 188
 ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗΣ ΘΕΟΔΩ-
 ΡΟΣ, 100, 102-104, 189
 ΚΟΜΜΕΝΟ ΑΡΤΑΣ, 165
 ΚΟΜΝΗΝΟΙ ΜΕΓΑΛΟΙ, 97
 ΚΟΜΝΗΝΟΣ ΑΔΕΛΙΟΣ, 90
 ΚΟΜΟΤΗΝΗ, 139
 ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ ΦΩΤΗΣ, 189
 ΚΟΝΤΟΜΑΡΙ, 164
 ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙ-
 ΟΣ, 115-123, 169, 192,
 195-208
 ΚΟΠΕΓΧΑΓΗ, 118
 ΚΟΡΑΝΗΣ ΔΑΜΑΝΤΙΟΣ,
 8, 124
 ΚΟΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΪΩΑΝΝΗΣ,
 100
 ΚΟΡΙΝΘΟΣ, 57, 103, 108,
 109, 154
 ΚΟΡΟΜΗΛΑΣ, 138
 ΚΟΡΥΤΣΑ, 131, 136
 ΚΟΡΩΝΗ, 103
 ΚΟΣΜΑΣ ΑΪΩΛΟΣ, 188
 ΚΟΥΤΥΡΑ, 90
 ΚΟΥΜΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
 Μ., 124, 130, 131
 ΚΟΥΝΤΟΥΡΙΩΤΗΣ ΠΑΥΛΟΣ,
 134, 135, 140, 192
 ΚΟΥΡΝΟΥΤΟΣ Γ., 98, 99
 ΚΟΥΤΣΟΒΛΑΧΟΙ, 130
 ΚΟΥΤΣΟΓΙΑΝΝΗΣ ΤΗΛ.
 Μ., 128
 ΚΡΕΣΝΑ, 139
 ΚΡΗΤΗΣ, 162, 163
 ΚΡΗΤΗ, 81, 86, 137, 139,
 162-164
 ΚΡΗΤΙΚΟΙ, 163, 164
 ΚΡΙΜΑΙΑ, 173
 ΚΡΟΥΣΙΟΣ ΜΑΡΤΙΝΟΣ, 124
 ΚΥΔΩΝΙΑΙ, 134
 ΚΥΜΙΣΗΣ ΠΑΥΛΟΣ, 150-152
 ΚΥΠΑΡΙΣΣΙΑ, 99-101
 ΚΥΠΡΟΣ, 81, 107, 150-152,
 189, 232
 ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΣ ΚΥΡΙΑ-
 ΚΟΣ, 89
 ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Γ., 128
 ΚΥΡΟΣ, 90
 ΚΥΡΩΖΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, 152
 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Α' ΕΛΛΑ-
 ΔΟΣ, 67, 80, 82, 84-86,
 138, 140
 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΛΛΑΙΟ-
 ΛΟΓΟΣ, 224
 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ, 12,
 37, 59, 60, 86, 90, 91,
 94, 96, 97, 103, 125, 137,
 172, 173, 176, 225
 ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝ-
 ΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, 71, 72
 ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΑ-
 ΠΑΖΗΤΗ ΑΘΗΝΑ, 72
 ΚΩΣ, 7
 ΛΑΖΑΡΟΣ, 51
 ΛΑΖΑΡΟΥ ΑΓΩΡΩ-ΕΛΙΣΑ-
 ΒΕΤ, 127, 133
 ΛΑΖΑΡΟΥ ΑΧ. Γ., 124-133
 ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΙΟΙ, 41
 ΛΑΛΑΣ, 103
 ΛΑΜΠΟΒΟ, 131
 ΛΑΜΠΡΟΣ ΣΠ., 126
 ΛΑΡΙΣΑ, 8, 133
 ΛΑΣΪΘΙ, 164
 ΛΑΤΕΡΑΝΟ, 156
 ΛΑΤΙΝΟΙ, 90
 ΛΑΥΡΕΟΠΙΚΑ, 63
 ΛΑΥΡΙΟ, 60
 ΛΑΧΑΝΑΣ, 138, 139
 ΛΕΝΙΝ, 156
 ΛΕΝΙΝΓΚΡΑΝΤ, 127, 204
 ΛΕΟΝ, 89
 ΛΕΟΝΤΑΡΙΟΝ, 99
 ΛΕΟΝΤΙΝΟΣ, 7
 ΛΕΣΒΟΣ, 135
 ΛΕΩΝΙΔΑΣ, 41, 160
 ΛΗΜΝΟΣ, 134, 135
 ΛΙΒΑΝΙΟΣ, 147, 224, 225
 ΛΙΒΟΡΝΟ, 58

- ΛΙΘΙ, 62
 ΛΙΝΑΙΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ, 229
 ΛΟΝΔΙΝΟ, 44, 58, 59, 101, 137, 139, 173
 ΛΟΝΤΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, 99
 ΛΟΥΔΙΑΣ, 84
 ΛΟΥΚΑΣ, 105, 107
 ΛΥΔΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, 125, 131
 ΛΥΚΑΟΝΙΑ, 108
 ΛΥΚΟΥΡΓΟΣ ΑΘΗΝΑΙΟΣ, 225
 ΛΥΣΙΑΣ, 223, 226
 ΛΥΣΤΡΑ, 107, 108
 ΛΥΩΝ, 130, 132
 ΛΩΖΑΝΝΗ, 130
 ΛΩΖΑΝΝΗΣ ΣΥΜΒΑΣΗ, 96
 ΜΑΓΕΡ ΙΩΑΝΝΗΣ ΙΑΚΩΒΟΣ, 39
 ΜΑΓΝΗΣΙΑ, 222
 ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ-ΑΙΝΙΑΝ, 128
 ΜΑΖΙΝΩ ΓΡΑΜΜΗ, 161
 ΜΑΘΑΣ ΖΑΧΑΡΙΑΣ, 102
 ΜΑΚΕΔΟΝΕΣ, 8, 127, 225
 ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ, 64, 79, 81, 82, 108, 126-128, 130-132, 138, 139, 160-162, 164, 165
 ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΣ ΑΓΩΝΑΣ, 78
 ΜΑΚΙΒΕΛΛΙ, 141
 ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗΣ, 189
 ΜΑΛΑΛΛΑΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, 226
 ΜΑΛΑΜΟΣ ΤΙΜΟΣ, 180
 ΜΑΜΟΥΚΑΣ Α. Ζ., 102
 ΜΑΝΕΣΗΣ ΣΤΑΥΡΟΣ, 129
 ΜΑΝΗ, 104
 ΜΑΝΙΑΚΙ, 101
 ΜΑΝΙΑΤΕΣ, 104
 ΜΑΝΑΙΧΕΡ, 79
 ΜΑΝΟΥΝΑ Β' ΚΟΜΝΗΝΟΣ, 225
 ΜΑΝΩΛΟΠΟΥΛΟΥ ΑΣΠΑΣΙΑ, 71
 ΜΑΣΙΜΟΣ ΟΜΟΛΟΓΗΤΗΣ, 20, 146
 ΜΑΣΙΜΟΣ ΠΛΑΝΟΥΔΗΣ, 226
 ΜΑΡΙΑ, 194
 ΜΑΡΚΟΣ, 105
 ΜΑΡΚΟΣ ΜΟΥΣΟΥΡΟΣ, 225
 ΜΑΣΣΑΛΙΑ, 58, 59
 ΜΑΤΘΑΙΟΠΟΥΛΟΣ ΕΥΣΕΒΙΟΣ, 189
 ΜΑΤΣΚΙΔΗΣ ΔΗΜΟΣ, 15-26
 ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ ΝΙΚΟΣ, 146
 ΜΑΥΡΗ ΘΑΛΑΣΣΑ, 95, 96
 ΜΑΥΡΟΒΟΥΝΙΟ, 64, 76-78, 81, 137, 139
 ΜΑΥΡΟΚΟΡΑΑΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, 35, 104
 ΜΑΥΡΟΚΟΡΑΑΤΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, 61
 ΜΑΥΡΟΚΟΡΑΑΤΟΥ ΑΓΛΑΙΑ, 61
 ΜΑΧΑΩΝ, 5
 ΜΕΓΑ ΣΠΗΛΑΙΟΝ (ΜΟΝΗ), 98
 ΜΕΓΑΛΗ ΒΡΕΤΑΝΙΑ, 44, 157, 158
 ΜΕΓΑΛΗ ΡΑΧΗ, 82
 ΜΕΓΑΛΗ ΤΟΥ ΓΕΝΟΥΣ ΣΧΟΛΗ, 62
 ΜΕΓΑΛΗ ΤΣΟΥΚΑ, 82
 ΜΕΓΑΛΟΒΛΑΧΙΤΑΙ, 126
 ΜΕΘΩΝΗ, 100
 ΜΕΛΕΤΟΠΟΥΛΟΣ ΜΕΛΕΤΗΣ Η., 133
 ΜΕΛΗΤΟΣ, 212, 216
 ΜΕΛΙΤΩΝ ΣΑΡΔΕΩΝ, 222
 ΜΕΛΟΥΝΑ, 78, 79
 ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ, 158
 ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ, 31, 35, 36, 38-44, 103
 ΜΕΣΟΛΟΓΙΤΤΕΣ, 36
 ΜΕΣΟΡΡΟΥΤΙ, 98, 101
 ΜΕΤΑΞΑ ΓΡΑΜΜΗ, 160
 ΜΕΤΑΞΑΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, 85
 ΜΕΤΟΧΙΤΗΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ, 226
 ΜΕΤΤΕΡΝΙΧ, 42, 43
 ΜΗΔΕΙΑ, 137
 ΜΗΔΙΑ, 179
 ΜΗΤΣΑΚΗΣ ΚΑΡΟΛΟΣ, 129
 ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ, 14, 90, 97, 140
 ΜΙΣΣΙΟΣ Ν., 128
 ΜΙΧΑΝΑ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ, 96
 ΜΙΧΑΝΑΔΙΔΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, 189
 ΜΟΔΟΒΛΑΧΙΑ, 37, 38, 91
 ΜΟΝΑΣΤΗΡΙ, 82, 84, 136
 ΜΟΝΑΧΟ, 158, 202
 ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑ, 103
 ΜΟΣΧΟΠΟΛΗ, 131
 ΜΟΥΣΟΥΡΟΣ ΜΑΡΚΟΣ, 225
 ΜΟΥΣΣΟΛΙΝΙ ΜΠΕΝΙΤΟ, 155-160
 ΜΟΥΤΟΥΣΗΣ, 134
 ΜΠΑΓΚΑΣ, 131
 ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ ΛΑΜΠΡΟΣ, 133
 ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, 132
 ΜΠΑΡΟΤΣΗΣ ΣΠΥΡΙΑΩΝ, 36
 ΜΠΕΝΑΚΗΔΕΣ, 177
 ΜΠΙΖΑΝΙ, 82, 137, 138
 ΜΠΟΥΡΟΥΝΤΙ, 52, 53
 ΜΠΡΕΝΖΕΡΙ, 35
 ΜΩΜΕΘ ΠΟΡΘΗΤΗΣ, 90, 97
 ΜΩΡΑΪΤΙΝΗΣ, 134
 ΜΩΡΑΛΙΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, 124
 ΜΩΡΦΑΣ, 99
 ΝΑΒΑΡΙΝΟ, 44, 103
 ΝΑΟΥΣΑ, 84
 ΝΑΥΠΑΙΟ, 101-103
 ΝΕΑ ΥΟΡΚΗ, 202
 ΝΕΓΡΗΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ, 104
 ΝΕΙΛΟΣ, 173
 ΝΕΟΕΛΛΗΝΕΣ, 25, 98
 ΝΕΟΖΗΛΑΝΔΟΙ, 162
 ΝΕΟΚΑΣΤΡΟ, 100, 103
 ΝΕΟΤΟΥΡΚΟΙ, 79, 92
 ΝΕΣΤΩΡ, 6
 ΝΕΥΡΟΚΟΠΗ, 139
 ΝΕΥΤΩΝ, 121, 123, 197
 ΝΙΡΓΙΤΑ, 137, 138
 ΝΙΚΑΙΑ, 96
 ΝΙΚΑΝΩΡ ΔΙΑΚΟΝΟΣ, 106
 ΝΙΚΑΣ ΣΟΥΛΙΩΤΗΣ, 35
 ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΧΟΥΜΝΟΣ, 224
 ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ΑΠΟΡΕΙΤΗΣ, 53, 188
 ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ Ι., 31
 ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ Ι. Α., 182-189
 ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ Ι., 130
 ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΔΙΑΚΟΝΟΣ, 106
 ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΕΣΟΓΑΙΑΣ, 168
 ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Γ., 221-227
 ΝΙΝΕΥΪΤΕΣ, 56
 ΝΟΜΙΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, 61, 63
 ΝΟΤΑΡΑΣ ΜΑΚΑΡΙΟΣ, 58
 ΝΤΙΚΕΝΣ ΚΑΡΟΛΟΣ, 100
 ΝΤΟΛΦΟΥΣ ΕΝΓΚΕΛΜΠΕΡΤ, 157
 ΝΤΟΣΤΟΠΙΕΦΣΚΥ, 17
 ΝΤΟΥΤΣΕ, 156, 158
 ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ ΜΑΡΙΑ, 130
 ΞΑΝΘΗ, 139
 ΞΕΝΟΦΩΝ, 90, 223
 ΞΕΡΕΣ, 41, 160
 ΞΥΔΑΚΗΣ ΝΙΚΟΣ, 111
 ΟΔΗΣΟΣ, 58
 ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ, 64, 76-78, 81, 86, 92, 93, 97, 137, 140, 164
 ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ, 82
 ΟΘΩΜΑΝΟΙ, 76, 95, 97, 103, 104
 ΟΘΩΝ ΕΛΛΑΔΟΣ, 102, 103
 ΟΔΙΠΟΥΣ, 230
 ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟ, 62
 ΟΙΝΑΙΟΝ, 90
 ΟΚΤΑΒΙΟΣ ΥΠΑΤΟΣ, 127
 ΟΛΥΜΠΙΑ, 62
 ΟΛΥΜΠΟΣ, 83, 84
 ΟΜΗΡΟΣ, 3, 4, 6, 7, 183, 184
 ΟΞΕΦΟΡΑΗ, 225
 ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΧΕΡΣΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ, 39
 ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΧΙΟΥ, 62
 ΟΥΤΤΡΟΙ, 97
 ΟΥΟΛΚΑΙ, 124
 Π.Δ.Χ., 32
 ΠΑΓΓΑΙΟ, 137
 ΠΑΓΙΑΤΑΚΗΣ ΣΠΥΡΟΣ, 230
 ΠΑΓΩΝΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, 99
 ΠΑΙΩΝ, 4, 5
 ΠΑΪΣΙΟΣ, 53
 ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗ, 105, 106, 109
 ΠΑΛΑΜΑΣ ΚΩΤΗΣ, 57
 ΠΑΛΥΤΣΑΝΗ, 131
 ΠΑΜΦΥΛΙΑ, 107
 ΠΑΝΑΓΙΑ ΣΟΥΜΕΛΑ, 94, 95
 ΠΑΝΑΓΙΑ, 22, 55
 ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ, 15
 ΠΑΝΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ ΛΕΩΝΙΔΑΣ, 111
 ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΑΚΗΣ, 68-69, 110-111, 149-150, 190-191, 228-229
 ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΠ., 124
 ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΧ., 152
 ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, 57, 189, 230
 ΠΑΠΑΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, 152
 ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ ΑΗΜ., 98-104
 ΠΑΠΑΧΩΡΙΖΗΣ, 138
 ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝ/ΝΟΣ, 57, 128, 134
 ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ, 89, 129
 ΠΑΠΑΤΣΩΝΗΣ ΔΗΜ., 101
 ΠΑΠΑΦΛΕΣΣΑΣ, 99, 100, 101, 104
 ΠΑΡΑΔΟΥΝΑΒΙΕΣ ΗΓΕΜΟΝΙΕΣ, 37
 ΠΑΡΑΝΑΣΣΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ, 57
 ΠΑΡΙΣΙ, 5, 126, 223-225
 ΠΑΡΜΕΝΑΣ ΔΙΑΚΟΝΟΣ, 106
 ΠΑΤΡΑ, 99, 103
 ΠΑΤΡΙΝΟΣ ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ, 170
 ΠΑΤΡΟΚΛΟΣ, 6
 ΠΑΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, 13, 17, 31, 56, 90, 106-109, 126, 127, 154, 171, 184, 186, 187
 ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, 126
 ΠΕΙΡΑΙΑΣ, 159, 233
 ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΗ ΓΕΡΟΥΣΙΑ, 39, 100, 101
 ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ, 37-40, 43, 44, 99, 103, 125
 ΠΕΛΩΨ, 44
 ΠΕΡΑΤΕΙΑ, 96
 ΠΕΡΓΗ, 107
 ΠΕΡΔΙΚΑΣ, 8
 ΠΕΡΙΚΛΗΣ, 185
 ΠΕΡΡΑΪΒΙΑ, 131
 ΠΕΡΡΑΪΒΟΣ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ, 102
 ΠΕΡΣΕΑΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ, 127
 ΠΕΡΣΕΣ, 172
 ΠΕΡΣΙΑ, 7, 179
 ΠΕΤΡΟΥΠΟΛΗ, 44
 ΠΗΛΙΟ, 5
 ΠΙΚΓΟΥΪΚ, 50
 ΠΙΝΔΟΣ, 125, 130
 ΠΙΟΣ Β' ΠΑΠΑΣ, 97
 ΠΙΣΙΔΙΑ, 107
 ΠΙΤΣΙΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ Κ., 132
 ΠΛΑΝΟΥΔΗΣ ΜΑΣΙΜΟΣ, 226
 ΠΛΑΠΟΥΤΑΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, 102
 ΠΛΑΤΩΝ, 95, 115, 171, 184-186, 210, 211, 213, 222, 223
 ΠΛΑΪΝΙΟΣ Ο ΝΕΩΤΕΡΟΣ, 90, 184
 ΠΝΥΚΑ, 108, 189
 ΠΟΔΑΛΕΪΡΙΟΣ, 5
 ΠΟΛΕΜΗΣ ΜΙΧ., 129
 ΠΟΛΙΤΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, 57
 ΠΟΛΥΝΗΣΙΑ, 27

- ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ, 30
 ΠΟΛΩΝΙΑ, 89
 ΠΟΝΗΡΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΡΑΣΙ-
 ΜΟΣ, 100
 ΠΟΝΤΙΟΙ, 90-96
 ΠΟΡΤΑ, 83
 ΠΟΤΑΜΙΑ, 94
 ΠΡΑΣΙΝΟΙ, 172
 ΠΡΕΒΕΖΑ, 86
 ΠΡΕΜΕΤΗ, 131, 137
 ΠΡΙΓΚΙΠΑΤΟ ΤΗΣ ΠΙΝΔΟΥ,
 165
 ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΗΛΙΑ Ι.Μ.
 ΥΑΡΑΣ, 101
 ΠΡΟΧΟΡΟΣ ΔΙΑΚΟΝΟΣ, 106
 ΠΡΩΣΣΟΙ, 137
 ΠΡΩΤΑΓΟΡΑΣ, 186, 221
 ΠΤΩΧΟΚΟΜΕΙΟ, 62
 ΠΥΔΑΝΑ, 127
 ΠΥΘΑΓΟΡΕΙΟΙ, 8
 ΠΥΛΟΣ, 4
 ΡΑΜΑΖΑΝΙ, 89, 94
 ΡΕΘΥΜΝΟ, 164
 ΡΕΪΜΠΩ ΜΑΞΙΜ, 35
 ΡΙΖΑ ΠΑΣΑΣ, 82
 ΡΙΖΕ, 95
 ΡΙΖΟΥΝΤΑ, 94
 ΡΟΔΟΣ, 165
 ΡΟΪΔΗΣ, 59, 60
 ΡΟΥΜΑΝΙΑ, 89, 126, 128,
 137, 139
 ΡΟΥΜΑΝΟΙ, 125
 ΡΟΥΣΣΟΣ Γ., 128
 ΡΩΜΑΪΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ,
 105, 108, 109
 ΡΩΜΑΙΟΙ, 25, 96, 105, 125,
 131, 226
 ΡΩΜΑΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, 81
 ΡΩΜΗ, 156, 159
 ΡΩΜΙΟΙ, 93
 ΡΩΣΙΑ, 37, 44, 57, 77, 91
 ΡΩΣΟΙ, 195
 ΣΑΛΔΟΥΚΑΙΟΙ, 115
 ΣΑΛΑΜΙΝΑ, 160
 ΣΑΛΒΑΓΟΙ, 177
 ΣΑΛΛΟΥΣΤΙΟΣ, 226
 ΣΑΜΑΡΕΙΑ, 105
 ΣΑΜΟΣ, 104, 135, 137
 ΣΑΜΨΟΥΝΤΑ, 90, 93
 ΣΑΠΟΥΝΤΑΚΗΣ ΚΩΝΣΤΑ-
 ΝΤΙΝΟΣ, 82, 84, 86, 136
 ΣΑΡΑΚΑΤΣΑΝΟΙ, 133
 ΣΑΡΑΝΤΑΠΟΡΟ, 82, 83
 ΣΑΡΙ ΚΑΜΙΣ, 93
 ΣΑΡΙΠΟΛΟΣ Ν., 128
 ΣΑΥΔΟΣ, 34
 ΣΕΒΑΣΤΕΙΑ, 99
 ΣΕΛΕΥΚΕΙΣ, 179
 ΣΕΛΕΥΚΙΔΕΣ, 105
 ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΠΕΙΡΑΙΩΣ, 168
 ΣΕΡΒΙΑ, 64, 76-78, 81, 82, 137,
 139, 191, 192
 ΣΕΡΒΟΙ, 136-138, 191
 ΣΕΡΡΕΣ, 97, 138
 ΣΙΔΗΡΟΚΑΣΤΡΟ, 138
 ΣΙΚΑΓΟ, 151
 ΣΙΚΕΛΙΑ, 173
 ΣΙΛΑΣ, 108, 109
- ΣΙΜΟΒΙΤΣ, 161
 ΣΙΝΑΣ, 131
 ΣΙΝΩΠΗ, 90, 90
 ΣΙΤΑΡΙΔΟΥ ΙΩΑΝΝΑ, 95
 ΣΙΩΝ, 33
 ΣΚΑΝΔΙΝΑΒΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ,
 174
 ΣΚΑΡΒΕΛΗ-ΝΙΚΟΛΟΠΟΥ-
 ΛΟΥ ΑΓΓΕΛΙΚΗ Γ.,
 57-63
 ΣΚΑΡΒΕΛΗ-ΝΙΚΟΛΟΠΟΥ-
 ΛΟΥ ΑΓΓΕΛΙΚΗ Γ.,
 177-181
 ΣΚΑΡΒΕΛΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ,
 76-86, 134-141, 152
 ΣΚΥΘΙΑ, 8
 ΣΚΥΛΙΤΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, 126
 ΣΛΑΒΟΙ, 192
 ΣΜΙΤ Ο., 204
 ΣΜΥΡΝΗ, 81, 103, 135, 136
 ΣΟΒΙΕΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ, 203,
 204
 ΣΟΛΖΕΝΙΤΣΙΝ ΑΛΕΞΑΝΤΡ,
 204
 ΣΟΛΩΜΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ, 41,
 189, 230
 ΣΟΠΟΤΟ, 111
 ΣΟΡΒΟΝΝΗ, 126, 130
 ΣΟΥΔΑ, 223, 225, 226
 ΣΟΦΙΑ, 77, 126
 ΣΟΦΟΚΛΗΣ, 8, 184, 230
 ΣΟΦΟΥΛΗΣ ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗΣ,
 135
 ΣΠΕΥΣΙΠΠΟΣ, 218
 ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ ΑΝΤ.
 Θ., 128
 ΣΠΟΝΝΕΚ, 35
 ΣΡΙΑΤΕΧ ΧΑΛΙΛ, 190
 ΣΤΑΘΑΚΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, 27-
 29, 105-109
 ΣΤΑΛΙΝ ΓΙΟΖΕΦ, 204
 ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΟΙ, 90
 ΣΤΕΝΑ ΠΟΡΤΑΣ, 83
 ΣΤΕΡΕΑ, 38, 43
 ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ Π. Δ., 102
 ΣΤΕΦΑΝΟΣ, 106
 ΣΤΟΒΑΙΟΣ, 218
 ΣΤΡΑΒΩΝ, 90, 124
 ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΣ ΣΥΝΔΕΣ-
 ΜΟΣ, 79, 80
 ΣΤΡΥΜΟΝΑΣ, 138, 139
 ΣΤΡΩΜΝΙΤΣΑ, 139
 ΣΥΓΓΡΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ, 57-63
 ΣΥΓΓΡΟΥ ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ, 57,
 60-63
 ΣΥΓΓΡΟΥ ΚΗΜΑ, 62
 ΣΥΓΓΡΟΥ ΛΕΩΦΩΡΟΣ, 62
 ΣΥΓΓΡΟΥ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΟ,
 61, 62
 ΣΥΚΟΥΤΡΗΣ, 186
 ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ
 ΝΕΑΝΙΩΝ, 61
 ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑ-
 ΤΕΙΑΣ, 87
 ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩ-
 ΠΗΣ, 89
 ΣΥΝΕΣΙΟΣ ΠΤΟΛΕΜΑΪΔΟΣ,
 24, 225
- ΣΥΝΟΔΙΝΟΙ, 177
 ΣΥΡΙΑ, 86, 107, 179
 ΣΩΚΡΑΤΗΣ, 95, 115, 184, 188,
 212, 216, 222
 ΣΩΜΑΤΑ ΠΡΟΣΚΟΠΩΝ, 81
 ΣΩΠΙΚΗ, 131
 ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙ-
 ΟΣ, 152
 ΤΑΜΕΙΟΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΜΥ-
 ΝΗΣ, 79
 ΤΑΡΣΟΣ, 223
 ΤΑΤΑΚΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ,
 142-144
 ΤΑΦΝΕΛ ΛΑΪΟΝΕΛ, 80
 ΤΑΧΣΙΝ ΠΑΣΑΣ, 82-86
 ΤΕΛ ΑΒΙΒ, 151
 ΤΕΠΕΛΕΝΙ, 137
 ΤΕΡΤΥΛΛΙΑΝΟΣ, 186
 ΤΕΧΝΙΚΟ ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΡΙΟ
 ΕΛΛΑΔΟΣ, 40
 ΤΖΕΤΖΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, 223,
 225, 226
 ΤΖΟΥΜΑΓΙΑ, 138, 139
 ΤΙΜΟΘΕΟΣ ΚΑΛΑΒΡΥΤΩΝ
 ΚΑΙ ΑΓΓΕΙΑΛΙΑΣ,
 65-67
 ΤΙΜΟΘΕΟΣ, 108, 109
 ΤΙΜΩΝ ΔΙΑΚΟΝΟΣ, 106
 ΤΙΤΑΡΟΣ, 82
 ΤΙΤΟΣ, 109
 ΤΟΠΑΛ ΟΣΜΑΝ ΑΓΑΣ,
 93, 94
 ΤΟΥΡΚΙΑ, 59, 63, 64, 80, 91-
 96, 112, 134, 137, 139
 ΤΟΥΡΚΟΙ, 36-41, 43, 64,
 77, 82, 85, 86, 91-95,
 97, 100, 103, 134-137,
 163, 164
 ΤΡΑΝΤΕΛΛΗΝΕΣ, 92
 ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑ, 90, 93-97
 ΤΡΕΙΣ ΠΕΡΑΡΧΕΣ, 15-26
 ΤΡΙΒΩΝΙΑΝΟΣ, 172
 ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ ΧΑΡΙΛΑΟΣ, 57,
 60, 61
 ΤΡΙΠΟΛΙΤΣΑ, 100, 103
 ΤΡΙΦΥΛΙΑ, 100-102
 ΤΡΟΙΖΗΝΑ, 101, 103
 ΤΡΟΤΣΚΥ, 156
 ΤΡΩΑΔΑ, 108
 ΤΡΩΕΣ, 5
 ΤΣΑΓΚΑΡΟΠΟΥΛΟΣ ΑΝΤΩ-
 ΝΙΟΣ, 45-56, 152
 ΤΣΑΠΑΝΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, 133
 ΤΣΑΡΝΑΕΦ ΑΔΕΛΦΟΙ, 110
 ΤΣΕΝΤΟΣ ΓΙΑΝΝΗΣ Κ., 35-
 44, 71-72, 142-148, 155-
 165, 208-220
 ΤΣΙΡΙΝΤΑΝΗΣ ΑΛΕΞΑΝ-
 ΔΡΟΣ, 71, 213
 ΤΣΟΛΑΚΗΣ ΚΥΡΙΑΚΟΣ
 π., 232
 ΤΣΟΥΔΕΡΟΣ ΕΜΜΑΝΟΥ-
 ΗΛ, 163
 ΤΣΟΥΡΤΣΙΑ ΟΥΪΝΣΤΟΝ, 157
 ΤΥΡΝΑΒΟΣ, 8
 ΥΕΜΕΝΗ, 86
 ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝ-
 ΔΡΟΣ, 37, 99, 100
- ΦΑΙΝΑΡΕΤΗ, 7
 ΦΑΝΑΡΙΩΤΕΣ, 104
 ΦΑΟΥΣΤ, 44
 ΦΑΡΜΑΚΙΑΔΗΣ ΘΕΟΚΛΗ-
 ΤΟΣ, 39
 ΦΕΡΕΣ, 132
 «ΦΕΤΙΧ ΜΠΟΥΛΕΝΤ», 134
 ΦΙΛΗΜΩΝ ΙΩΑΝΝΗΣ, 102
 ΦΙΛΙΑΤΡΑ, 99, 100
 ΦΙΛΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ, 99, 103
 ΦΙΛΙΠΠΑΔΑ, 84
 ΦΙΛΙΠΠΗΣΙΟΙ, 108
 ΦΙΛΙΠΠΟΙ, 108
 ΦΙΛΙΠΠΟΣ, 106
 ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ, 223, 225
 ΦΛΩΡΙΝΑ, 84, 86, 136
 ΦΟΥΝΤΕΛΑΚΗ ΠΗΝΕΛΟ-
 ΠΗ, 89
 ΦΡΑΓΚΟΙ, 126
 ΦΡΑΝΚΟ, 157
 ΦΡΑΝΤΖΗΣ ΑΜΒΡΟΣΙΟΣ,
 98-104
 ΦΡΑΝΤΖΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, 102
 ΦΡΥΓΙΑ, 108
 ΦΩΤΙΚΗ, 132
 ΦΩΤΙΟΣ Ο ΜΕΓΑΣ, 141,
 224-226
 ΧΑΝΙΑ, 164
 ΧΑΝΤΖΕΡΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ,
 225
 ΧΑΣΙΑ, 82
 ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ Γ., 57
 ΧΑΤΖΗΚΩΣΤΑ ΟΡΦΑΝΟΤΡΟ-
 ΦΕΙΟ, 62
 ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ ΜΙΑΤΙΑ-
 ΔΗΣ, 132
 ΧΕΙΛΑΔΑΚΗΣ ΝΙΚΟΣ, 91
 ΧΕΙΜΑΡΡΑ, 131, 137
 ΧΕΙΡΩΝ, 5, 6
 ΧΙΓΚΣ, 166-169, 171, 197, 199
 ΧΙΛΗ, 202
 ΧΙΟΣ, 135
 ΧΙΤΛΕΡ ΑΔΟΛΦΟΣ, 157, 158,
 160, 164, 195, 204
 ΧΟΑΡ ΣΑΜΙΟΥΕΛ, 157
 ΧΟΛΛΥΟΥΝΤ, 39
 ΧΟΡΝ ΜΙΣΤΥ ΒΑΝ, 110
 ΧΟΣΡΟΗΣ, 172
 ΧΟΥΜΝΟΣ ΝΙΚΗΦΩΡΟΣ, 224
 ΧΟΥΡΣΙΤ ΠΑΣΑΣ, 103
 ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΥΠΟΛΗ, 101,
 102, 104
 ΧΡΙΣΤΟΣ, 13, 15-17, 20-23, 28,
 29, 42, 53, 56, 75, 109,
 114, 115, 153, 154, 171,
 187, 194, 214, 216, 231
 ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙ-
 ΑΣ, 168
 ΧΩΚΙΝΚ ΣΤΗΒΕΝ, 120, 121,
 169, 170, 199
 ΩΡΙΓΕΝΗΣ, 146

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΒΔΟΜΗΚΟΣΤΟΥ ΕΚΤΟΥ ΤΟΜΟΥ,

2013

ΕΠΙΚΑΙΡΑ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

Γ.Β.Μ., «Νέο έτος, άληθινά νέο», σελ. 1-2 – «Εσταυρωμένη, Κύριέ μου», σελ. 33-34 – «Τίνες οί λόγοι... και έστε σκυθρωποί;», σελ. 74-75 – «Μεταξύ ούρανοϋ και γής», σελ. 113-114 – «Κατέβη λαίλαψ άνέμου», σελ. 153-154 – «Βασίλειο για παιδιά», σελ. 193-194.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

Βασίλειος Κέκης, «Αναδρομή στην ιστορία τής ιατρικής: Άναφορές στον Όμηρο, Ίπποκράτη και Μέγα Βασίλειο», σελ. 3-14 – **Άλέξης Βλάχος**, «Τò μαρτύριο του Σταυροϋ (Lautsi και άλλοι κατά Ίταλίας)», σελ. 87-89 – **Γεώργιος Κοντόπουλος**, «Θεωρίες του Παντός», σελ. 115-123 – «Οί σκοποί τής Ήπιστήμης», σελ. 195-208 – **Γιάννης Κ. Τσέντος**, «Η πρόκληση τής μελέτης τής Πατερικής Γραμματείας», σελ. 142-148 – «Μεταξύ φθοράς και άφθαρσίας», σελ. 209-220 – **Άθανάσιος Β. Άβραμίδης**, «Τò σωματίδιον του Χίγκς, αλλά και “σωματίδιον Θεός”, και ή Δημιουργία του κόσμου», σελ. 166-171 – **Χρῆστος Γιαμβριάς**, «Ένας πολϋ μικρός, αλλά επικίνδυνος έχθρος του Ίουστινιανοϋ», σελ. 172-176 – **Παναγιώτης Γ. Νικολόπουλος**, «Άρχαίοι Έλληνες ρήτορες στο Βυζάντιο», σελ. 221-227.

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

Γιάννης Κ. Τσέντος, «Γιατί τò Μεσολόγγι», σελ. 35-44 – «Άγνωστες πτυχές του Έπους», σελ. 155-165 – **Άγγελική Γ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου**, «Άνδρέας και

Ίφιγένεια Συγγροϋ», σελ. 57-63 – **Ζωή Γκενάκου**, «Βαλκανικών Πολέμων παραλειπόμενα», σελ. 64-67 – **Δημήτριος Σκαρβέλης**, «Οί Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913. Ή στρατιωτική πλευρά», Μέρος Α΄, σελ. 76-86 – «Οί Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913. Ή στρατιωτική πλευρά», Μέρος Β΄, σελ. 134-141 – **Βασίλειος Κέκης**, «Πόντος. Ένα όδοιπορικό στην ιστορία», σελ. 90-97 – **Δημ. Ν. Παπαθανασόπουλος**, «Άμβρόσιος Φραντζής. Ο κληρικός λόγιος και αγωνιστής του ‘21», σελ. 98-104 – **Βασίλειος Κ. Σταθάκης**, «Ήμέρα Πεντηκοστής. Ή δυναμική έξάπλωση του Χριστιανισμού τούς πρώτους αιώνες», σελ. 105-109 – **Άχ. Γ. Λαζάρου**, «Τί είναι οί Βλάχοι», σελ. 124-133.

ΘΕΜΑΤΑ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

Δῆμος Ματσκίδης, «Ή γιορτή των Τριών Ήραρχών», σελ. 15-26 – **Ι. Α. Νικολαΐδης**, «Παιδεία και ἦθος στον έλληνοχριστιανικό πολιτισμό», σελ. 182-189.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ

Βασίλειος Κ. Σταθάκης, «Ή οικογένεια και ή σύγχρονη κοινωνία», σελ. 27-29 – **Άντώνιος Τσαγκαρόπουλος**, «Τò άγχος τής μέριμνας στην έποχή μας», σελ. 45-56.

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ

Άγγελική Γ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, «Καβάφης ό Άλεξανδρινός (1863-1933)», σελ. 177-181.

ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΤΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Μάκης Παπαγεωργίου, «Τὸ internet κυριαρχεῖ», σελ. 68-69 – «Ραγδαία ἐξάπλωση τῶν κοινωνικῶν δικτύων», σελ. 110-111 – «Ἡ κυριαρχία τῶν κινητῶν τηλεφώνων», σελ. 149-150 – «Προσοχή στὸ Facebook!», σελ. 190-191 – «Ἐξαιρετικὰ ἐπικίνδυνα γιὰ τὰ παιδιά τὸ Facebook!», σελ. 228-229.

Ἰ. Κ. Ἀγγελόπουλος, «Ἡ παιδευτικὴ σημασία τῶν ἐφημερίδων», σελ. 69-70 – «Θεολογούντες δημοσιογράφοι», σελ. 111-112 – «Θερινὲς ἐκθέσεις», σελ. 191-192 – «Ἀντίδρασις στὴν ἀποδόμισι τῶν θεατρικῶν κεμένων», σελ. 229-230.

ΠΟΙΗΜΑΤΑ

Κ. Π. Καβάφης, «Ἐν μεγάλῃ ἑλληνικῇ ἀποικίᾳ, 200 π.Χ.», σελ. 181 – **Γ. Βερίτης**, «Δόξα ἐν ὑψίστοις!», σελ. 194.

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

Χρῆστος Γιαμβριᾶς, «Καὶ μὰ εὐχάριστη εἴδηση», σελ. 30 – **Παῦλος Κανίνιας**, Ἐπιστολή, σελ. 31 – **Ἡλίας Κ. Κατσούφης**, «80 χρόνια Χ.Φ.Ε.», σελ. 231-232.

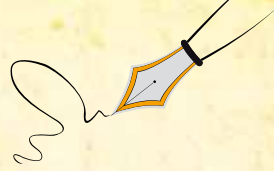
ΔΙΑΦΟΡΑ

Ἡλίας Κ. Κατσούφης, «Ἐνημερώσεις συνεργατῶν μας τοῦ Ἐξωτερικοῦ», σελ. 150-151 – **Χ.Ε.Ε.**, «Ὁμιλίες - Εἰσηγήσεις - Ἐκδηλώσεις τῆς Χ.Ε.Ε., Ὀκτώβριος 2012 - Ἰούνιος 2013», σελ. 152.

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΕΣ

Π.Δ.Χ., «Εἰς μνημόσυνον. Χρῆστος Ν. Κακούρης», σελ. 32 – **Γιάννης Κ. Τσέντος**, «Εἰς μνημόσυνον. Κωνσταντῖνος Κωνσταντόπουλος», σελ. 71-72 – **Ἡλίας Κ. Κατσούφης**, «Εἰς μνημόσυνον. Ἰωάννης Ζαρταλούδης», σελ. 233.

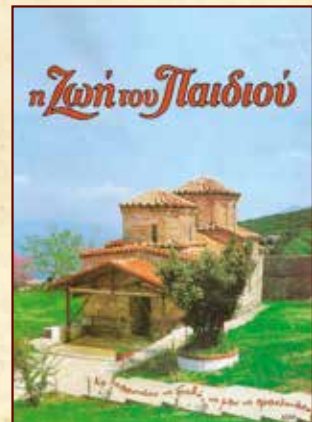
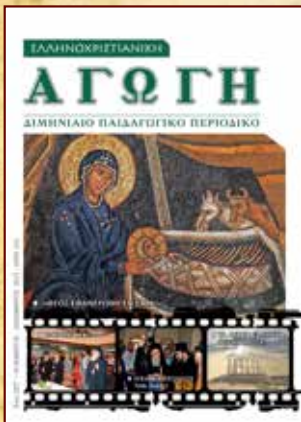

Άξίζει νά διαβάσετε

Το μηνιαίο Ὁρθόδοξο Χριστιανικό Περιοδικό με την ιστορία των 100 χρόνων του κοντά στον ἑλληνικό λαό.

Περιοδικό με ιστορία μεγαλύτερη τῶν 50 ἐτῶν, πού ἀπευθύνεται στή γυναίκα, στήν πνευματική καί κοινωνική της παρουσία.

Ένα περιοδικό – πολύτιμος συμπαράστατης για ἐκπαιδευτικούς καί γονεῖς.

Νεανικό περιοδικό τῆς “Χριστιανικῆς Φοιτητικῆς Ἐνώσεως” – με τὸν ἐνθουσιασμό τῆς νεότητος καί τὴ σφραγίδα τῆς πίστεως καί τῆς παιδείας.

Τὸ μηνιαῖο παιδικό περιοδικό πού κυκλοφορεῖ ἀπὸ τὸ 1946 – ἓνας πολύτιμος πνευματικός φίλος γιὰ τὰ Ἑλληνοπούλα.

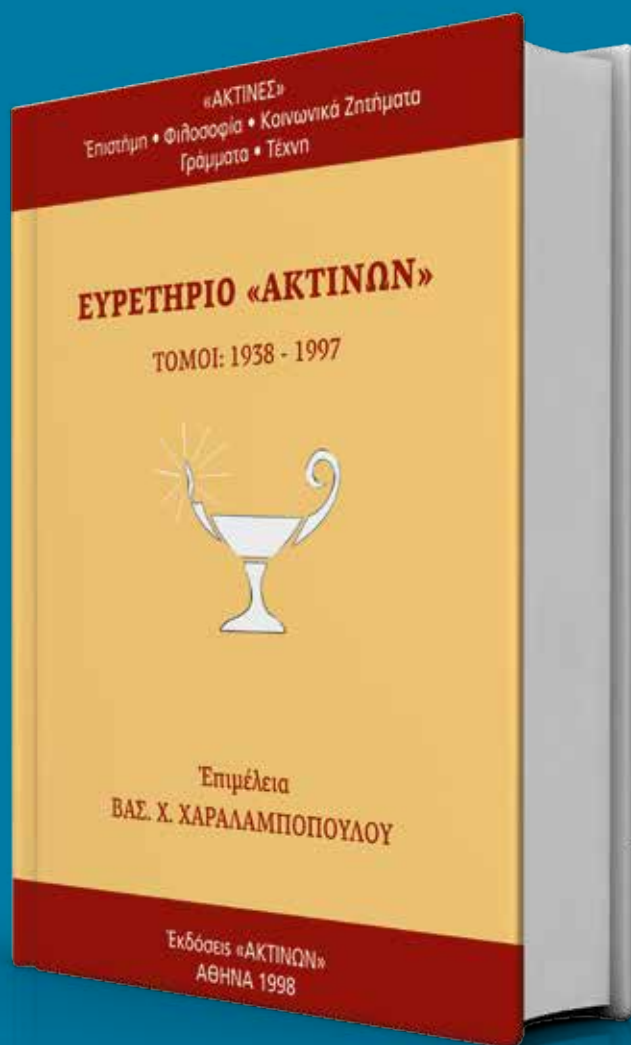
ΚΩΔΙΚΟΣ:
01 1692

ΠΛΗΡΩΜΕΝΟ
ΤΕΛΟΣ
Ταχ. Γραφείο
ΚΕΜΠ. ΑΘ.
Αριθμός Άδειας
1753

«ΑΚΤΙΝΕΣ»
ΚΑΡΥΤΣΗ 14, Τ.Τ. 10561
ΑΘΗΝΑ

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ:
όλοι οί τόμοι του̑ περιοδικου̑ «Άκτίνες»
καθως̑ και̑ τό ευ̑ρετήριο των̑ ε̑των̑ 1938-1997

«Χριστιανική Ένωση Έπιστημόνων»
Καρυτση 14, 105 61 Άθηναι, Τηλ. 210 32.35.023